

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA - ANDRAGOGICA 2007

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2007

Recenzenti: Doc. PhDr. Kateřina Ivanová, Ph.D.
Mgr. Jan Balon, Ph.D.

The authors are responsible for the content and linguistic correctness of the papers.

Za obsah i jazykovou správnost odpovídají autoři.

© Dan Ryšavý, 2007

ISBN 978-80-244-1849-0

ISSN 1803-0246

Obsah

Editorial	7
------------------------	---

Jochmannovská přednáška

<i>Gerlinda Šmausová</i> Angažovanost vědy	13
---	----

Studie

<i>Helena Kubátová:</i> Imaginativní východisko společenských věd	23
--	----

<i>Ivana Loučková:</i> Integrované paradigma a tvorba dat	37
--	----

<i>František Znebežánek:</i> Struktura a proces: dva způsoby vysvětlení sociální reality	45
---	----

<i>Hana Bartoňková:</i> Andragogika v otázkách	57
---	----

<i>Veronika Gigalová:</i> Andragogika a rozhodovací proces	67
---	----

<i>Helena Kubátová:</i> Předmět sociologie životního způsobu	77
---	----

<i>Martin Fafejta:</i> „Zahradnická moc“ a meziválečné Československo	93
--	----

<i>Dana Sýkorová:</i> Několik poznámek na téma vdovství: Ambivalentnost sociální podpory při ovdovění	101
---	-----

Studenti píší

Vít Dočekal:

Soft skills a jejich rozvoj prostřednictvím outdoor trainingu..... 117

In memoriam

Za Zdeňkem Pospíšilem..... 129

Recenze

Beck, U.: Moc a protiváha moci v globálním věku.

Praha: SLON (Ludmila Typovská) 133

Kubátová, H.: Metodologie sociologie.

Olomouc: UP v Olomouci (Ludmila Typovská) 135

Zprávy a informace

Analýza a interpretace kvalitativních dat –

VI. česko-slovenská konference s mezinárodní účastí

Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku (Vojtěch Bednář)..... 139

Editorial

Sborník prací Sociologica - Andragogica 2007 již lze směle označit za ročenku. Čtenář se v něm opět po roce setká s novými texty z dílen interních členů katedry sociologie a andragogiky, s příspěvky studentů i emeritních vyučujících. Novinkou a pro budoucnost snad i tradicí je zařazení Jochmannovské přednášky, která byla přednesena 13. 9. 2007 na konferenci k životnímu jubileu Vladimíra Jochmanna. Přes obvyklou různorodost tématickou a z části i žánrovou lze s jistou opatrností mluvit o společném prvku, který se v odlišných textech objevuje. V pomyslném ohnisku, ke kterému se jednotlivé práce více či méně blíží, se nachází pojem *zastávce*. Druhý pád „koho - čeho“, se kterým se jak podstatné jméno, tak sloveso stejného základu pojí, pak nabízí dvojitý rozměr. Na jedné straně se lze někoho zastávat či zastat, na straně druhé se lze setkat se zastánci něčeho - určitého názoru, postoje, pozice. Zmíněné rozlišení odráží i slovník českých synonym, který u termínu *zastávce* uvádí: 1) ochránce, obhájce, obránce; 2) stoupenec.

Gerlinda Šmausová se v přednášce „Angažovanost věd“ snaží „uspořádat agendu diskurzu o angažovanosti vědy, ve které se vytvořily neočekávané koalice ze dvou názorových táborů, původně vymezených ve vztahu k genderu“. V závěru příspěvku konstatuje: „Jako feministická vědkyně s určitou totalitní zkušeností se stavím za ideál svobody vědeckého bádání a nepodporuji snahy o de-diferenciaci vědy skryté v požadavku její angažovanosti“. Jeden ze Šmausovou zmíněných názorových táborů je úzce spojen s pozitivismem v sociologii. Helena Kubátová si v textu „Imaginativní východisko společenských věd“ všímá zejména pokusů zkoumat imaginaci nepozitivisticky, „používat imaginaci jako metodu porozumění společnosti“. Pléduje pro „jinou sociologii“ a přibližuje ji na příkladu sociologie Michela Maffesoliho.

Integrované paradigma v rámci sociálního výzkumu má v Ivaně Loučkové již dlouholetou obhájkyni. Vedle již vícekrát zpracovaného tématu tvorby dat autorka v textu „Integrované paradigma a tvorba dat“ znovu objasňuje paradigma triády „prožívání - vědění - jednání“ a nastavuje zrcadlo často neuvědomovaným praktikám výzkumníků. Text Františka Znebejáňka „Struktura a proces: dva způsoby vysvětlení sociální reality“ do detailu přibližuje myšlenkový svět zastánců dvou navzájem odlišných pohledů na společnost - Ralfa Dahrendorfa a Herberta Blumera. Autor nevyzvedá ten či onen přístup, neboť „prioritní postavení jednoho nebo druhého modelu při vysvětlení konkrétního jevu závisí ... na tom, na jaké otázky a jak dokáže odpovědět“.

Hana Bartoňková připravila text plný otázek, které považuje pro andragogiku za stěžejní. Text „Andragogika v otázkách“ je dalším krokem na cestě budování studij-

ního oboru a obhájení pozice andragogiky jako vědy. A cílem vědy, jak uvádí Šmausová s odkazem na Boehlera, je „její ‚cesta‘, nekonečné rozšiřování vědění a možností i ‚nemožností““. Naproti tomu praxe „má jiné referenční schéma než věda: stanovuje si konkrétní cíle a jejím kritériem je úspěch“. Andragogika bude stěžejí kdy myslitelná bez jejího vztahu k praxi. Úzké spojení s praxí nabízí jak text „Andragogika a rozhodovací proces“ Veroniky Gigalové, tak studentský příspěvek Víta Dočekala „Soft skills a jejich rozvoj prostřednictvím outdoor trainingu“, které pojednávají o rozvoji tzv. měkkých dovedností, resp. o rozhodování a komukativním jednání manažerů.

„Sociologie životního způsobu vlastně dosud neexistuje.“ Tak zní provokativní teze Heleny Kubátové v jejím druhém textu v tomto sborníku, který nese název „Předmět sociologie životního způsobu“. Autorka obhajuje takovou podobu disciplíny, která by byla schopna „utvářet jak teoretický systém na nižší úrovni obecnosti, tak i empiricky zkoumat fenomén, který poukazuje na život a jednání různých sociálních skupin i jednotlivců zakotvených ve vzájemných sociálních vztazích a ve vztazích k sociálnímu světu“.

Starozákonní Izrael, jak uvádí teologové, přijal pravidla, která se zastávala třech skupin obyvatel z těch nejohroženějších – vdov, sirotek a příchozích či cizinců. Jistě ne vždy byla bezpodmínečně naplňována. Dana Sýkorová ve studii „Několik poznámek na téma vdovství: Ambivalentnost sociální podpory při ovdovění“ poukazuje a bohatě dokládá to, že v dnešní době „nelze počítat s pevnými ‚normami‘ vhodného chování ovdovělých a ostatních vůči nim, ani se spolehlivými vodítky směny pomoci a podpory.“ Martin Fafejta při exkurzu do prvorepublikové politiky odhaluje stinné stránky demokratických procedur, dají-li se do služeb odstraňování domnělého „plevele“ lidské společnosti. Textu nechybí silný emancipační rozměr, možnost aktualizace však ponechává na čtenáři samotném. Pilný čtenář sborníku si možná u Fafejtova textu vybaví citát z úvodní přednášky Šmausové: „Kritická teorie chce převádět neuvědomované motivy členů společnosti, manipulované mocí i panstvím, do uvědomovaných, což by aktérům umožnilo přebírat zodpovědnost za vlastní jednání.“

Roční rozestup od vydání posledního sborníku je žádoucí. Naopak s lítostí je třeba dodat, že podobně jako v loňském roce bylo vzpomenuť umrtí Ferdinanda Koudelky, i letošní číslo má svou rubriku In memoriam. Editorial AUPO 2006 přivítal publikaci habilitační práce Zdeňka Pospíšila *Sociosémiotika umělecké komunikace*, s podzimem 2007 se dílo i život našeho kolegy dovršily.

Sborník uzavírají dvě recenze a zpráva o VI. česko-slovenské konferenci Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku, která proběhla v Olomouci v lednu 2007. Obě recenze se úzce pojí ke katedře sociologie a andragogiky. Jejich autorka, Ludmila Typovská, patří k emeritním členům a trvalým přátelům katedry. V první recenzi přivítala další z řady knih Ulricha Becka *Moc a protiváha moci v globálním věku*, na jejímž překladu se spolupodílel Vladimír Jochmann, bývalý vedoucí téže katedry. Druhá recenze ve stručnosti zve k přečtení publikace *Metodologie sociologie*, kterou Helena Kubátová vydala ve Vydavatelství Univerzity Palackého na konci roku 2006.

Poctivý kus práce odvedli vedle všech autorů také dva ochotní recenzenti. Zvláště v dnešní rychlé době je oceněníhodné, s jakou pečlivostí se věnovali desítkám stran rukopisů.

Dan Ryšavý

Jochmannovská přednáška

Angažovanost vědy¹

Gerlinda Šmausová

Účelem tohoto příspěvku je uspořádat agendu diskurzu o angažovanosti vědy, ve které se vytvořily neočekávané koalice ze dvou názorových táborů, původně vymezených ve vztahu k genderu². V táboře genderových studií vládne přesvědčení, že se feministická věda má angažovat v praxi, konkrétně v ženských hnutích. Je proto hodnotnější než „normální“ androcentrická věda, která zastupuje celkem samoučelnou neutralitu vědy. Reprezentanti „normální“ vědy jsou ale přesvědčeni, že neutralitu vědy nehájí ze zjištěných „mužských“ zájmů, ale s ohledem na negativní zkušenosti s předchozím autoritativním režimem, kdy jim očekávaná angažovanost vědy často vedla jen k „pavědeckým“, povýtce ideologickým výsledkům.

Jako vědkyně s určitou „totalitní“ zkušeností nyní zastávám genderovou pozici, a mohu proto z tohoto svého „kombinovaného“ stanoviska poukázat na to, že domnělý protiklad v této formě neexistuje. Feministická věda si totiž v souvislosti s angažovaností a „praxí“ nepoložila ani jednu ze všech sedmi pádových otázek: kdo, co, koho, čeho ... v prospěch koho, s kým, čím? Na druhé straně „normal science“ není neutrální vědou, protože sleduje jen určité výzkumné zájmy. Ve skutečnosti existuje spojení angažované feministické a androcentrické vědy, které není prosté staronové ideologické zatíženosti, oproti kterým stojí genderově neutrální požadavek svobody vědecké činnosti. Oba tábory a my s nimi bychom se měli zamyslet hlavně nad otázkou, jaké důsledky má praktická angažovanost vědy pro vědu samou.

Předběžnou odpověď najdeme v diskurzu o neutralitě vědeckého poznávání, který se v Německu od dob Maxe Webera periodicky opakuje (srv. Weber 1951a,b; Adorno et al., 1971; Albert, Topitsch, 1971; Habermas, Luhmann, 1974; Beck, 1974). Zvolila jsem kontroverzi, kterou vyvolal Habermas svou charakteristikou tří poznávacích zájmů vědy: „Empiricko-analytické vědy mají technický, historicko-hermeneutické vědy praktický a kriticky orientované vědy emancipační zájem“ (1968a, s. 146). Zájem (Interesse) při tom označuje zásadní/bazální orientaci možné reprodukce a sebekonstituce lidského rodu prostřednictvím práce a interakce, a vztahuje se proto na řešení systémových problémů.

¹ Předneseno 13. září 2007 na olomoucké konferenci k životnímu jubileum Vladimíra Jochmanna.

² Diskuse o angažovanosti vědy se uskutečnila při příležitosti letošních, již třetích Genderových konfrontací: Angažovaná věda? konaných 27. dubna 2007 na FSS MU v Brně.

Empirické vědy (přírodní vědy, ekonomie, sociologie, politologie) s technickým, instrumentálním zájmem se zabývají zajišťováním a rozšiřováním vědění jako návodů k úspěšnému jednání. Tento směr je známý i pod názvem pozitivismus.

Historicko-hermeneutické vědy (duchovní vědy) zkoumají zašlý a současný svět, který chtějí pochopit s úmyslem, poskytovat návody k intersubjektivnímu dorozumění. Jejich pojem praxe se vztahuje k etice. Zájem hermeneuticky orientované interpretativní sociologie se týká podmínek interakce, dorozumění se o významu lidstva a jeho vývoje, a současně osvobození od politicky oktrojovaného kulturního násilí.

Kritická teorie (psychoanalýza, frankfurtská škola, kritika ideologie, filozofie) zkoumá, jaké možnosti k emancipaci, chápané jako osvobození se od zbytečných nátlaků, současné ekonomicko-politické poměry skýtají. Sleduje tedy dvojí cíl: s pozitivizmem sdílí zájem o akumulaci poznatků, s historickou školou pak zájem na praktických (etických) otázkách. Název „kritická“ si dala proto, že kritizuje nejen vědu, jak se o to snaží Popperův kritický racionalismus³, ale i společenské poměry, které zkoumá z hlediska jejich teleologií a možností, jak se zbavit zbytečných represí. Za zbytečná jsou pokládána taková omezení lidského rozvoje, který by byl za daných sociálních a ekonomických poměrů již možný, jenž je ale brzděn mocenskými strukturami. Tyto nelegitimizované mocenské struktury jsou rozličnými způsoby napojené na legální panství⁴. Tento normativní nárok, jimž kritická teorie „poměřuje“ praxi, je obsažen v mnoha ústavách moderních společností. Ne nadarmo se moderna charakterizuje jako výzva k univerzální inkluzi lidstva!

Všechny tři poznávací zájmy vědy mají ve smyslu osvícenství emancipační funkci. Poznávací zájmy sociologie se orientují na dvě zásadní podmínky existence druhu člověk: práce a interakce. V první rovině své reflexe poznávacích zájmů Habermas uznává přínosy výzkumů obou oblastí. Podmínkami práce ze zabývá směr označovaný jako přírodovědecky orientovaný pozitivismus, science či kritický racionalismus. Jeho funkcí je poskytovat experimentálně ověřené, technologicky relevantní vědění k použití v praxi, konkrétně v pracovním procesu. Od samého začátku je jeho cílem ovládnutí vnější přírody, tj. osvobození člověka od přírodní nadvlády. V jeho pojetí jsou vědecké jen ty výpovědi, které se dají formulovat jako kauzální souvislost: když – pak. Toto vědění je neutrální z hlediska ověřitelnosti, protože není závislé na kontextech. V druhé rovině reflexe ale Habermasova teorie scientistické vědě vyčítá, že se z ní vytratily důležité pojmy týkající se interakce: spravedlnost, štěstí, tolerance, které v předchozích stoletích nutně patřily k pojmu racionalita (Boehler podle Horkheimer, 1974, s. 354 a následující)⁵. Bez ohledu na vlastní politické preference vědců se

³ Jako kritický racionalismus se označují zásady moderního pozitivismu, které formuloval Popper. Srov. Popper, 1969a,b, 1970).

⁴ Podle Webera „moc“ znamená „neoprávněně“ ovlivňovat jednání druhých i bez jejich souhlasu. „Panství“ má legální formu, ovlivňování jednání druhých z jeho strany je „oprávněně“, legitimní.

⁵ Pro jistotu připomeňme, že všechny tyto normativní pojmy jsou do sociálních věd „operacionalizovány“ jako rovnost – nerovnost, tolerance např. ve výzkumu diskriminace nebo exkluze na základě určitých znaků. Srov. další poznámka.

pozitivismus v sociálních vědách pro svůj důraz na objektivní, neutrální povahu vědění sám redukuje na ovládnutí tzv. vnitřní přírody, tj. člověka samotného, v technologickém či technokratickém zájmu panství, ale i nekriticky přijímané moci. Pozitivistický směr ignoruje druhou podmínku lidské existence: interakci. Tím se snadno dostává do rozporu s emancipačními zájmy vědy, o to více, že si stále složitější kontrola vnější přírody jakoby sama od sebe vyžaduje stejně kontrolovaného, „domestikovaného“ člena společnosti. Podmínky svobodné interakce či mocensky neovlivněné komunikace, ve kterých členové společnosti navrhují „dobrý“ život, jsou hlavním předmětem druhého směru v sociologii, zmíněné kritické teorie.

Shora uvedený protiklad mezi angažovanou feministickou vědou a pozitivistickou neutrální „mužskou vědou“ ve skutečnosti neexistuje. Pozitivistická věda je neutrální jen v úzkém metodologickém smyslu, a racionální je především z formálního, logického hlediska. Svým výzkumným zájmem a obsahovým zaměřením ale tendenčně podporuje zájmy toho kterého panství.⁶ Je empirickou otázkou, do jaké míry je konkrétní feministická věda schopná rozeznat zájmy různorodých praxí, z nichž jeden směr usiluje o překonání genderové diference a druhý, silnější, o její zachování. Otázka, zda skutečně překonává své poziční zájmy (střední třídy) a zaujímá fiktivní univerzální pozici všech utlačovaných, což je cílem feministické postmoderny⁷, se přitom posouvá na druhé místo.

Kritickou teorii bychom správně měli hodnotit z pozice kritického racionalismu. Její nejzávažnější výčitka se týká obavy z veškerých ideologií, které jsou nepřáteli svobodné společnosti – pojmy, které jsou obsaženy v titulech proslulých Popperových publikací (1969, 1970). Popper v pokračování filosofické tradice podporuje neoblomnou vůli k racionalitě, jejímž předpokladem je „otevřená společnost“, totiž taková, ve které panuje svobodná tvorba mínění. Je třeba odkrývat všechny mechanismy, které tuto svobodu mínění utlačují. Při tom má hlavně na mysli ideologie, které jsou ovlivněny Marxovým dílem, a k nim většinou jen implicitně přiřazuje i kritickou teorii. Nicméně bychom u protagonistů kontroverze science a kritické teorie našli více shod než nesmiřitelných názorů, a proto se jako obsažnější jeví imanentní posudek kritické teorie ze strany německého filozofa Apela. Stejně jako kritická teorie přisuzuje vědě bezprostředně emancipační poslání (1974, s. 340 a následující) a právě kritiku ideologie považuje za její hlavní zájem⁸. Apel se odvolává na Habermase, podle kterého se kritická teorie (po vzoru psychoanalýzy) zabývá odhalováním latentních významů jevů, stavů a procesů,

⁶ Podle Luhmanna se empirický výzkum a statistická analýza obejdou bez teorie, protože si myslí, že jsou ideologicky neutrální, nezávadné. Nicméně, čísla sama dokazují sociální nerovnost podle různých proměnných, které kontrastují s morálním ustanovením společností (1993, s. 10).

⁷ Nová univerzální teorie feministické postmoderny má vycházet ze sjednocené perspektivy utlačovaných, svět je adekvátně popsán jen tehdy, když vysvětlí pozici *chudé - černé - ženy* (Harding, 1991a, s. 25 a dál; Harding, 1991b, s. 212 a následující).

⁸ Podle Apela lze angažovanost chápat jednak z „konzervativního“ hlediska jako individuální zodpovědnost každého vědce jakožto občana, vzhledem k autoritě, která se vědě dostává, jednak jako politický mandát vědy (politizace vědy), což by i pro něho znamenalo zrušit diferenci mezi vědou a praxí (Apel, 1974, s. 340 a dál).

keré se často skrývají za tzv. „nátlakem situace nebo poměrů“ (Sachzwaenge), na které se pozitivismus ochotně „racionálně“ odvolává. Kritická teorie chce převádět neuvědomované motivy členů společností, manipulované mocí i panstvím, do uvědomovaných, což by aktérům umožnilo přebírat zodpovědnost za vlastní jednání. Sociologie se tím stává emancipační kritikou ideologie (ibidem, s. 333), která vyžaduje, aby se i science konfrontovala s intersubjektivními dohodami o svém smyslu, o svém přínosu pro určité koncepce společnosti, které přesahují otázky pouhého přežití systému z technologického hlediska. Kritika ideologie má zabránit tomu, aby se vize nekomprimovaly do spojení technokracie a politického decisionismu. Kromě odhalování všech mechanismů, které brání vytváření „ideálního komunikativního společenství“ (Habermas) či „svobodné společnosti“ (Popper), se kritická teorie opírá o Marxův pojem odcizení, které se projevuje jako „falešné vědomí“ (srov. Apel, 1974, s. 337 a následující).

Apel však dále upozorňuje na to, že ani emancipační zájem nevede ke ztotožnění vědění a zájmu či vědecké reflexe a praktické angažovanosti. Konkrétní angažovanost znamená riskantní, politicky efektivní stranickost, která předpokládá „přestup“ vědce z „excentrické“ pozice v komunitě vědecky-kriticky, obecně a nadčasově smýšlejících subjektů do konkrétní partikulární společnosti zde a nyní. Shoda emancipačního zájmu a vědění nezaručuje shodu teoretické reflexe s materiálně-praktickou angažovaností! Emancipační zájem vědy, zejména neustálá kritika jakékoliv i nové ideologie zdaleka překračuje konkrétní emancipační zájmy podporovaných skupin, které – jak jinak v konfliktních společnostech – se budou velmi pravděpodobně snažit svůj potenciál zvyšovat nejen na úkor předchozích usurpátorů, ale i na úkor méně šťastných skupin. Kromě toho má praxe nekonečný, podle úhlu, a v čase proměnlivý počet smyslů/významů (srov. Apel, 1974, s. 342). Jeho spolupracovník Boehler dodává, že praktická emancipace sice předpokládá distanci k předtím nerefektovaným, neprůhledným vlastnostem situací. Pokud ale jde o to, tyto poměry překonat/vymýtit/zrušit, musí si věda zajistit i vědění o tom, jak tuto situaci manipulovat a předkládat pokyny k jednání. Poukaz na nutnost rozpracování „přístupů“ ale u Habermase chybí. Shrnutí v citátu: „Neexistuje kontinuum mezi filozofickou reflexí a společenskou praxí. Konkrétní praxe není pouhým provedením všeobecné orientace, je spojená s odpovědností. Ignorování této skutečnosti by znamenalo subsumovat praxi pod (pseudo-) objektivní teorii a vzdát se jak liberálně emancipačního postulátu svobody a důstojnosti individua, tak kriticky emancipačního postulátu vědomě se přetvářející praxe“ (Boehler, (1974, s. 367).

Tento názor v současnosti nachází potvrzení u Lyotarda, který upozorňuje i na možné neshody mezi „pravdou“ a spravedlivostí, o kterou právě emancipačně-angažované vědě jde:

Rozdíl mezi denotativním výrokem s kognitivní hodnotou a předpisujícím výrokem s praktickou (etickou) hodnotou – neexistuje způsob jak prokázat, že výrok, který pravdivě popisuje realitu, vede k předpisujícímu výroku (na jehož základě by se změnila

realita) spravedlivým způsobem (Lyotard 2004, s. 169)⁹. Podle Lyotarda speciální výzva k tomu, aby věda dohlížela (supervise) na hrátky praxe, vůbec neexistuje. Oba kontexty si vytvořily autonomní sadu pravidel relevance, a tím i kompetence.

Praxe skutečně má jiné referenční schéma než věda: stanovuje si konkrétní cíle a jejím kritériem je úspěch. Její radikalita spočívá v redukci možností v relaci cíle a prostředků. Praxe musí za své jednání přebírat odpovědnost. Naproti tomu je cílem vědy její „cesta“, nekonečné rozšiřování vědění a možností i „nemožností“. I případná falzifikace je považována za pozitivní příspěvek (Boehler 1974, s. 359 a následující). Jak lze denně pozorovat u ekologických problémů, zodpovědnost za výsledky přejímají v praxi ti, kteří se rozhodli uplatnit jeden z jejích, zpravidla rozporných výsledků. Ani o hodnotě a vstřícnosti své jakékoliv „angažovanosti“ věda nerozhoduje sama, ale jiné společenské síly, a neměla by se v tomto ohledu přeceňovat¹⁰. „Primát praxe v praxi“ ale také znamená, že žádná praxe nemá epistemologickou převahu v poznání¹¹.

Funkce vědy

Angažovanost vědy bez předchozího vlastního rozboru požadavků praxe se odhaluje jako planý normativní nárok. Zastánci angažovanosti vědy by si měli položit otázku, odkud nárok vlastně pochází – z vnitřku nebo především z vnějšku vědy? Hodnotové nároky se totiž diskutují a rozhodují v normativních a ne v deskriptivních diskurzích sociálních věd. Pokud se funkce a cíle vědy diskutují ve vědě samé, musí se v zájmu zachování své autonomie orientovat na svém kódu pravda – nepravda a nechat stranou kódy jiných systémů. V případě, že si věda nechá své systemické určení mocensky vymezit jinými vlivnými systémy, především politikou a hospodářstvím, vzdává se své funkční specifikace. Radikalita následného zcela nesystematického výčtu funkcí vědy se odvíjí ze zájmu o její sebeurčení:

Primární motivací vědy a vědců je zvědavost a ne služebnost. Věda radikálně hledá pravdu, což znamená, že se dopracovává ke kořenu věci, bez ohledu na „praktický“

⁹ “Difference between a denotative statement with cognitive value and prescriptive statement with practice value – there is nothing to prove that if a statement describing a real situation is true, it follows that a prescriptive statement based upon it (the effect of which will necessarily be a modification of that reality) will be just”

¹⁰ Gusfield připomíná paradoxní postřeh autorů Gertha a Millse, že manažeři studují Marxovo dílo, aby zabránili jeho předpovědím, zatímco Piven a Cloward doporučují levicovým hnutím, aby četli Michelsovo dílo o železném zákonu oligarchie, ze kterého pro ně vyplývá, že protestní akce jsou úspěšnější než organizovaná hnutí (2000, s. 154). Stejně tak prý byl Luhmann překvapen tím, že jeho „afirmativní“ systémovou teorii recipovali hlavně příslušníci protivnické školy, zástupci kritické teorie. Nikdo totiž nepodává tak přesný obraz skutečného fungování autopoietických systémů rozdělené společnosti jako on, aniž by si ovšem kladl starou filozofickou otázku po „dobrém životě“.

¹¹ Mluvim ze zkušenosti – několikrát se mi stalo, že moje teoretická reflexe (násilí vůči ženám, práce v domácnosti) byla umlčena praktickými, politickými ženami, které „radikálně“ hájily zájmy žen v nekriticky pojatých „poměrech“. Na největší odpor naráží samotný konstruktivistický přístup k genderu, který konec konců vede k poznání, že celistvé a homogenní identity „žena“ a „muž“ existují jen ve formě stereotypů.

užitek. Jejím úkolem je vytvářet hypotézy, otevírat nové horizonty. Věda připravuje zásobník vědění pro neočekávané příhody, které číhají za technokraticky zredukovanou kontingencí jak vnější, tak vnitřní přírody. Jen autonomní určování výzkumných otázek i kritérií platnosti ze strany vědy umožní transcendovat praxi, která sama od sebe sotva kdy přeskakuje svůj stín¹².

Z epistemologického hlediska se angažovanost vědy vztahuje na ni samu. Věda sama sebe prezentuje a legitimizuje se jako výsostná instituce na produkci vědění pro vědění, které hledá pravdu, o které ale zásadně předpokládá, že je falibilní. Existenci jiných symbolických systémů nepopírá, ale prokazuje, že ona jediná je schopná prokázat empirickou platnost svých teorií. Pokud se chce zachovat, musí vůči jiným subsystémům udržovat určité hranice a své cíle určovat svobodně.

Posláním univerzity je hlásání pravdy. Tak vymezil funkci univerzity ve stati „Budoucnost profese aneb Univerzita bez podmínky“ Jacques Derrida (2001, nestránkovaný překlad): „Odvolávám se k právu na dekonstrukci jakožto bezpodmínečnému právu klást kritické otázky nejen o dějinách pojmání člověka, nýbrž i o dějinách pojmání kritiky, o formě a autoritě tázání, o tázací podobě myšlení. ... Věda má být místem, kde se musí lidé vyslovovat proti všem podobám moci, které omezují nadcházející demokracii“.

Úkol feministické vědy vidím především v kritice ideologií a ne v produkci vlastních ideologií. Jako feministická vědkyně s určitou totalitní zkušeností se stavím za ideál svobody vědeckého bádání a nepodporuji snahy o de-diferenciaci vědy skryté v požadavku její angažovanosti.

LITERATURA

- ADORNO, T., DAHRENDORF, R., PILOT, H., ALBERT, H., HABERMAS, J., POPPER, K. R.: *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Darmstadt und Neuwied, Luchterhand 1971.
- ALBERT, H., TOPITSCH, E. (red.): *Werturteilsstreit*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1971.
- APEL, K.-O.: Wissenschaft als Emanzipation? Eine kritische Würdigung der Wissenschaftskonzeption der „Kritischen Theorie“. In: *Materialien zu J. Habermas' Erkenntnis und Interesse*. Red. W. Dallmayr. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1974, s. 318–348.
- BECK, U.: *Objektivität und Normativität. Die Theorie-Praxis-Debatte in der modernen deutschen und amerikanischen Soziologie*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuchverlag 1974.
- BÖHLER, D.: Über das Defizit von Dialektik bei Habermas und Marx. In: *Materialien zu J. Habermas' Erkenntnis und Interesse*. Red. W. Dallmayr. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1974, s. 349–385.
- DERRIDA, J.: Avenir de la profession ou L'université sans condition (grace aux „Humanities“, ce qui pourrait avoir lieu demain). *Neohelicon*, 28, 2001, č. 2, s. 9–19. Z francouzského originálu jako „Budoucnost profese aneb Univerzita bez podmínky“ (co by v budoucnu mohlo nastat díky „humanitním studiím“) přeložil Jiří Fiala.

¹² Požadavkem feministek by proto měl být ideál svobody vědeckého bádání, a ne bezprostřední angažovanost.

- GUSFIELD, J. R.: *Performing Action. Artistry in Human Behavior*. New Brunswick, London, Transaction Publishers 2000.
- HABERMAS, J.: *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1968.
- HABERMAS, J.: *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1968.
- HABERMAS, J.: Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus. In: *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Th. ADORNO, R. DAHRENDORF, H. PILOT, H. ALBERT, J. HABERMAS, K. R. POPPER. Darmstadt und Neuwied, Luchterhand 1971, s. 235–266.
- HABERMAS, J.: Erkenntnis und Interesse. In: *Werturteilstreit*. Red. H. ALBERT, E. TOPITSCH. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1971, s. 334–352.
- HABERMAS, J., LUHMANN, N.: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie - Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main, Suhrkamp 1974.
- HARDING, S.: *Feministische Wissenschaftstheorie. Zum Verhältnis zwischen Wissenschaft und Geschlecht*. Hamburg, Argument 1991a.
- HARDING, S.: *Whose Science, Whose Knowledge?* Ithaca, New York, Cornell University Press. 1991b.
- LUHMANN, N.: „Was ist der Fall?“ und „Was steckt dahinter?“. Die zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie, Bielefelder Universitätsgespräche und Vorträge 3. Bielefeld, Universität Bielefeld 1993.
- LYOTARD, J.-F.: The postmodern condition. In: *The new social theory reader*. Red. S. SEIDMAN, J. C. ALEXANDER. London and New York, Routledge 2004, s.167–175.
- POPPER, K.: *Logik der Forschung*. Tübingen, Mohr 1969.
- POPPER, K.: *Das Elend des Historizismus*. 2. vyd. Tübingen, Mohr 1969.
- POPPER, K.: *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*. 2. vyd. Bern, München, Francke 1970.
- WEBER, M.: Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und Sozialpolitischer Erkenntnis. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. (1904) Red. J. von WINCKELMANN. 2. vyd. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1951, s. 146–214.
- WEBER, M.: Der Sinn der „Wertfreiheit“ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. (1917) In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Red. J. von WINCKELMANN. 2. vyd. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1951, s. 475–526.

SUMMARY

The article deals with the problem whether science should be oriented towards the interests of the practice in the first place. Particularly young female scientists who did not experience the former authoritarian regime are partisans of a science which would be able to improve the situation of women. Referring to earlier discussions of the neutrality of science in Germany the author shows that there is an unsurmountable gap between a “denotative statement with cognitive value and prescriptive statement with practice value”. In fact the science can offer the best service to society when it concentrates on its own interest, that is on seeking an unconditional truth.

KEY WORDS

Interest of science, interest of practice, neutrality or partisanship of science, critical theory and critical rationalism, feminism

Prof. Dr. Phil. Gerlinda Šmausová
Katedra sociologie a andragogiky
Filozofická fakulta UP v Olomouci
771 80 Olomouc
smausova@fss.muni.cz

Petersbergstr. 57
66 119 Saarbruecken
Gerlinda.Smaus@gmx.de

Studie

Imaginativní východisko společenských věd

Helena Kubátová

*Prohlásit na půdě kterékoli z našich akademií,
že existují věci, se kterými se slova ani čísla
nedokážou, ba ani nechtějí vypořádat,
znamená dopustit se antiintelektuálního výstřelku.
Theodore Roszak (2005, s. 358)*

Uvedení do problému: východiska a kontext

Obrat k imaginativnímu východisku ve společenských vědách se projevuje v různých teoriích symbolické, sociální a kulturní imaginace, v pokusech o propojení strukturalismu a hermeneutiky v rámci antropologie i v sociologii v rámci teorií jednání a teorií kultury a civilizace. Základ imaginativního východiska spočívá v tezi, že lidský svět je založen v symbolech, rituálech, představách a obrazech. V každé abstraktní vědecké konstrukci lidského světa je obsaženo intuitivní reziduum, které nelze vyloučit. To, co je vyjádřitelné a zjevné, je jako viditelná špička ledovce: je znamením nezměřitelné a neviditelné skutečnosti. Nezměřitelná a neviditelná skutečnost však skrytě oživuje naše vědomí: začne existovat, až když jsme byli zasvěceni do systému symbolů a rituálů. Symboly a rituály charakterizují kulturu a civilizaci.

Z této teze se odvíjejí dva typy otázek. První otázka souvisí s imaginací jako předmětem vědeckého zájmu: jak lze zkoumat imaginaci, lze vůbec vědecky zkoumat to, co je symbolické, tedy neviditelné a neměřitelné? Druhá otázka souvisí s imaginací jako vědeckou metodou: je možno považovat imaginaci za vědeckou metodu?

Ve společenských vědách se objevil zájem o zkoumání lidské imaginace současně s jejich vznikem na přelomu 19. a 20. století. Imaginace jako předmět vědeckého zájmu tedy není žádnou novinkou. V počátcích existence společenských věd však vědci zkoumali lidské představy, obrazy a symboly pozitivisticky. Od 60. let 20. století se začínají objevovat pokusy zkoumat imaginaci nepozitivisticky, a to znamená používat imaginaci jako metodu porozumění skutečnosti: imaginace je chápána jako schopnost procítit se až pod povrch běžné zkušenosti a ponořit se do symbolické dimenze života.

Chápání imaginace jako metody porozumění skutečnosti je součástí romantické reakce na osvícenství.

Osvícenství

Osvícenství je filozofické hnutí, jehož kořeny leží v 17. století. Ian Shapiro soudí, že přestože je osvícenství tvořeno několika odlišnými ideovými směry, je možné najít společnou osvícenskou ideu: měj odvahu používat celou svou inteligenci! Osvícenské myšlení je založeno na víře ve schopnost lidského rozumu poznat pravou přirozenost prostředí a pravou přirozenost člověka. Podle osvícenců se rozumové poznání rozvíjí ve vědě, to znamená, že věda je jediným pramenem poznání. Osvícenské pojetí rozumu vychází z optimistického předpokladu, že vědecké poznání člověka a společnost osvobozuje od všech determinujících vlivů (Shapiro, 2003, s. 13–14).

Antiosvícenství jako romantická kritika osvícenství

Osvícenské myšlenky byly již od samého počátku osvícenství kritizovány. Kritizováno bylo jak osvícenské pojetí poznávání světa, příkladem je Goethovo pojetí přírodní filozofie založené na smyslové představivosti, tak osvícenská myšlenka osvobození člověka a společnosti od determinujících vlivů.

Podle Shapira byli antiosvícenci přesvědčeni, že vyvázání člověka z determinujících kolektivních tradic povede k jeho vykořenění ze společenské přirozenosti, ke ztrátě společných hodnot a závazků a v důsledku toho ke ztrátě smyslu lidské existence (Shapiro, 2003, s. 123–137). Učebnicovým příkladem antiosvícenského myšlení v sociologii je jeden z jejich otců zakladatelů Ferdinand Tönnies.

Podle Theodora Roszaka ze slova „romantický“ čišší pohrdání, urážlivá kritika a blahosklonnost. Málokdo z nás, jakmile dosáhl dospělosti, má dost odvahy být tak křehkým, jak si to žádá romantická citlivost. Romantismus je bojem o záchranu reálné životní zkušenosti před vyprchááním v pouhou teoretickou abstrakci. Podle Roszaka se jedná o kritický protipól k imperialistickému rozvoji vědy. Věda je intelektuálním výdobytkem západního člověka. Industrializace založená na vědě je typickým přínosem Západu pro svět. Svůj význam má však i romantická kritika, která bojuje proti myšlence jediné vize a proti sekularizaci. Romantismus chce integrovat vědu do mnohem širší vize reality.

Roszak soudí, že romantičtí antiosvícenci toužili po celistvosti, tedy po ucelenosti principu a po ucelenosti vkusu. To je něco, co osvícenství se svou tvrdou logikou a přesnými čísly nejenom nevyžadovalo, ale proti čemu urputně bojovalo. Produktem osvícenské touhy vše ujasnit a všemu dát řád jsou systematicky zpracovaná data – lexikony a encyklopedie. Tato touha a její produkty však podle antiosvícenců ohrožují jak imaginaci vědců, tak i možnost porozumět lidské imaginaci a symbolickému světu (Roszak, 2005, s. 265–268).

Romantický básník, filozof a vědec přelomu 18. a 19. století, *Johann Wolfgang Goethe*, pravil: vše faktické je již vlastně teorií. Goethova přírodní filozofie je založena na *smyslové představivosti* a na *kontemplativním nezasahování* – na pasivní pozornosti.

Kontemplace znamená mít oči koncentrované na jedinečnost okamžiku. Dlouhá léta trpělivého vyčkávání nakonec korunuje *vhled plný úžasu*.

Smyslová představivost znamená, že plodná představa poznávajícího nesmí jít předmětu poznávání proti srstí, ale splynout s ním. Goethe se vždycky zabýval kvalitami: barvou a tvarem. Nejobtížnější ze všeho, podle Goetha, je to, co se nám zdá nejsnazší: použít oči a vidět to, co leží přímo před nimi (Roszak, 2005, s. 311–318).

Goethovou snahou bylo to, o co věda usiluje do dnešních dnů: *sjednotit pojmy a fakty, teorii a zkušenost*. Goethe nepodléhal ani jednostrannému empirismu, ani racionalismu, který nazýval mysticismem. Jeho přístup k poznávání světa je možno nazvat *racionálním empirismem*: Goethe soudí, že podstata se prezentuje v jevu, proto „důvěra v myslící oko a vidící mysl“ (Novosad, 1981, s. 26). Pojmovému vyjádření vždy předchází obrazné (ideové) vyjádření. Od obrazu – ideje k pojmu však nevede přímá cesta. Obraz – idea musí být nejprve podroben zkoušce, zda je produktivní při výkladu empirické reality, a to proto, aby se mohl stát vodítkem při hledání konkrétních metod empirického zkoumání (Novosad, 1981, s. 11–12).

Podle Roszaka se Goethovi podařilo uchránit svou filozofii před empiricidou, tedy před podřízením kvalitativní zkušenosti kvantitativnímu zevšeobecnění. Potíže s kvalitami jsou v tom, že je nelze počítat a sčítat. Kvantity počítat a sčítat lze – což je věc objektivní, kvalitu je však třeba zhodnotit – což je věc subjektivní.

Goethova přírodní filozofie je založena na myšlence vývojové jednoty¹³, které dal název morfologie¹⁴. Morfologie je vize přírody: je založena na organické estetice, na myšlence plynoucího tvořivého formování. Goethe soudil, že příroda jakoby si sama zevnitř dávala tvar. Je to chápání života jako života, který usiluje o uskutečnění své archetypální formy. Je to evoluce pojmána jako prolínání vnitřního puzení a vnějšího tlaku, osudu a volby (Roszak, 2005, s. 317–326).

Jeden z nejvýraznějších romantických básníků přelomu 18. a 19. století, William Blake, vidí svět imaginativně takto:

Vidět svět v zrnku písku
A nebe v divoké květině,
Nekonečno držet ve své dlani
A věčnost v jedné hodině.

Ve 20. století píše představitel interpretativní a symbolické teorie kultury, Clifford Geertz, toto: „Vidět nebe v zrnku písku není trik, kterého by byli schopni pouze básníci“ (Geertz, 2000, s. 56).

Podle Roszaka je úryvek z Blakeovy básně obranou kvality zkušenosti imaginace jako zvláštního nadání myslí vytvářet nápady, které dalece překračují údaje smyslů a jejich

¹³ Myšlenka (obraz – idea) vývojové jednoty je založena na dynamickém a vývojovém obrazu světa proti statickému mechanismu. Zkoumání přírody mají usměrňovat takové pojmy jako celek, vývoj, metamorfóza a typ (Novosad, 1981, s. 12).

¹⁴ Základem je řecké slovo morfé, které znamená formu, tvar, vzhled, podobu. V estetice je forma projevem, smyslem, výrazem vnitřního obsahu krásy..

logické uspořádání. A Geertz soudí: „Přesvědčivost našich vysvětlení¹⁵ neposuzujeme na základě srovnání s masou neinterpretovaných dat, ..., nýbrž na základě síly vědecké představivosti umožnit nám pochopit životy cizích lidí. Jak říká Thoreau, nestojí za to obeplout svět, abychom spočítali kočky v Zanzibaru.“ (Geertz, 2000, s. 27) Tímto bonmotem Geertz míní: postupujme induktivně, ale nikoliv tak, že bychom sebrali všechna data a pak se v nich utopili. Při sběru dat a jejich interpretaci se musíme nechat inspirovat vědeckou představivostí.

Sociologie jako dítě osvícenství

Jak známo, moderní společnost a sociologie vyrostly na osvícenských idejích. V základech sociologie leží Comtův pozitivismus, který sice prošel mnoha modifikacemi, ale jeho základ zde stále zůstává. Na pozitivismu jsou založeny tzv. *systémové přístupy ve společenských vědách* (nejlepším příkladem je Parsonsovo pojetí sociálního systému). Tyto přístupy musí redukovat bohatě symbolizovanou společenskou realitu na systém, který má strukturu, která je tvořena prvky ve vzájemných vztazích.

Systémové teorie stojí na *strukturalismu*. Strukturalismus zkoumá strukturu, tedy vztahy mezi jejími prvky. Např. považuje jazyk za systém znaků. Každý znak je libovolný (protože vztah mezi věcí a slovem, které tuto věc označuje, je jen otázkou konvence). Strukturalismus se snaží v duchu principu objektivismu zkoumání oddělit předmět zkoumání od toho, kdo jej zkoumá. Společnost je zkoumána jako systém, který má strukturu, tedy organizaci a řád. Všechno mimořádné je z předmětu vědy vylučováno. Všechny události v systému jsou posuzovány vzhledem k tomuto systému. To samozřejmě není špatně. Ovšem tímto způsobem vědě unikají všechny události, které do systému nezapadají nebo jej dokonce narušují. Tímto způsobem také vědě unikají významy a symboly; systémová teorie a strukturalismus nejsou schopny porozumět symbolizovanému světu.

Positivistické pojetí sociologie vyvolávalo už od svého počátku negativní kritické reakce, které lze shrnout pod termín antipositivismus; vžilo se pro ně také označení teorie jednání. V této příhradce sociologie najdeme různé směry – od teorie směny a racionální volby přes symbolicko interakcionisticky orientovanou sociologii k fenomenologické sociologii. Jejich společným jmenovatelem je orientace na smysl, význam a symbol, byť se tyto směry v pojetí obsahu těchto pojmů radikálně liší.

V současnosti jsme svědky propojování systémové teorie s teorií jednání, ať už se jedná o teorii dvojité struktury a dvojité hermeneutiky A. Giddense, o teorii konstruktivistického strukturalismu P. Bourdieua nebo o teorii autopoietických systémů N. Luhmanna apod.

Výklad těchto přístupů však není předmětem této stati. Předmětem této stati je poukázat na vývoj přístupů k imaginaci ve společenských vědách a poukázat při tom na pokus o propojení strukturalismu a hermeneutiky v antropologii.

¹⁵ Vysvětlení, která podávají etnografové.

Vývoj přístupů k imaginaci ve společenských vědách

Pozitivistické (neimaginativní) zkoumání lidské imaginace

Na počátku vzniku společenských věd se imaginace jako předmět zkoumala pozitivistickými metodami. Pozitivistický přístup je Boreckým označován jako scientistický a redukující. Redukující je proto, protože vykládá imaginaci za pomoci redukce vyšší psychické a sociální úrovně na nižší rovinu biologickou a fyzikální. Tuto redukci provádí proto, protože nižší úroveň považuje za jistější. Příkladem je metoda, pomocí které interpretuje sny Sigmund Freud. Freud dešifruje snové symboly jako příznaky (znaky) sexuální pudové energie. Všechny symboly jsou redukovány na biologickou rovinu (Borecký, 2003).

Antipozitivistické (imaginativní) zkoumání lidské imaginace

Podle Boreckého přišla na Freudův redukcionismus brzká antipozitivistická reakce. Prvním, kdo kriticky reagoval, byl *C. G. Jung*. S reduktivním pozitivistickým přístupem k imaginaci se vyrovnával teorií archetypů. Na rozdíl od Freuda, který redukoval snový symbolický obraz na znak, jenž funguje v biologické pudové rovině, Jung vyšel z toho, že libido otevírá cestu poznání, protože působí jako duchovní energie (doslova jako duchovní smysl přírodního instinktu). Jung také vyšel z toho, že význam symbolu je nejednoznačný. Zavedl pojem kolektivní nevědomí. Je to hluboká zděděná vrstva v nevědomí jedince, která je tvořena příslušností jedince k rodině, etniku, k národu, k rase. Metaforou nevědomí je moře: plynulé, klidné a současně bouřlivé, obývané mořskými obludami a pannami. Nevědomí, stejně jako moře, může být silou tvořivou i ničivou.

Kolektivní nevědomí je uchováváno ve zvycích, mýtech, pověstech, pohádkách, náboženských představách a v umění. Kolektivní nevědomí se ukazuje skrze archetypy. Podle Junga mají archetypy obecnou formu pro celé lidstvo, ale u každého jedince se individuálně konkretizují ve variantách obrazových forem. Archetypy naplňují imaginaci z nejhlubších vrstev nevědomí (Borecký, 2003).

Na Jungovu teorii archetypů mimo jiné navazoval představitel teorie imaginace v sociologii Michel Maffesoli. Maffesoli se pokusil vrátit do sociologické teorie nejenom imaginaci, ale také *každodenní banalitu a iracionalitu*. Maffesoli vychází z Junga zprostředkovaně přes teorii imaginace G. Duranda. Je ovšem inspirován také teorií forem G. Simmela, fenomenologickou sociologií A. Schütze a Weberovým pojetím ideálního typu.

Dříve než přistoupím k výkladu teorie imaginace M. Maffesoliho, vymezím obecný nepozitivistický koncept imaginace.

Vymezení nepozitivistického konceptu imaginace

Co je imaginace?

Podle Boreckého je imaginace pojímána jako zdvojování mezi realitou a iluzí, mezi smyslovým a rozumovým, mezi konkrétním a abstraktním, mezi symbolizovaným a symbolizujícím.

Imaginace překračuje úroveň kladení významu (signifikaci) a zakládá úroveň utváření smyslu (symbolizaci) (Borecký, 2003). Symbolizaci však vždy předchází signifikace. Imaginace jako symbolizace je projevem archetypů. Z archetypů pramení symboly, které jsou základními kameny nejrůznějších mýtů. Mýty např. obsahují symboly dobra a zla, vypráví se v nich o chování, které symbolizuje dobro a zlo (boj hrdiny proti nevtvorovi).

Jaký je rozdíl mezi kladením významu a kladením smyslu? V čem se liší signifikace od symbolizace? Abychom tento rozdíl pochopili, musíme vyložit koncept znaku a koncept symbolu.

Základní pojmy: znak, symbol, mýtus

Znak je založen na kladení významu, na označování. Označování se děje signifikací. Znak (podle F. Saussura) je tvořen dvěma složkami. „Označujícím“, tj. při řečové komunikaci slovem (označující má akustický charakter), při vizuální komunikaci obrazem, písmem (označující má optický charakter) a „označovaným“ pojmem, např. pojem „stůl“.

„Označující“ (slovo nebo obraz) vždy musí mít materiální povahu, aby bylo registrovatelné lidskými smysly (sluchem, zrakem). „Označující“ zastupuje konkrétní objekt, který však může být jak materiální tak ideální povahy.

V našem případě je objektem dřevěná deska, která má čtyři nohy. Umíme-li česky a slyšíme-li slovo stůl, vybavíme si dřevěnou desku, která má čtyři nohy. Tento vztah je dán konvencí, společenskou dohodou o vztahu mezi artikulovaným zvukem „stůl“ a dotyčným předmětem. Tuto dohodu jsme si osvojili učením se jazyku. Proces kladení významu je uzavřený strukturou jazyka. Slova a zvuky řeči nemají obvykle (kromě slov zvukomalebných) přímý vztah k předmětům, o kterých mluvíme. Proto je možno říci, že znak je libovolný, konvenční a arbitrární.

Jak tomu máme rozumět vysvětluje P. Ricoeur. Podle Ricoeura vzniká ze vzájemné determinace zvukového sledu označujícího a konceptuálního sledu označovaného systém znaků. Systém znaků určitého jazyka tvoří diferenční odstupy mezi zvukem a pojmem (smyslem) a jejich vzájemné vztahy. Proto lze pochopit, že každý znak je libovolný jakožto izolovaný vztah smyslu a zvuku a všechny znaky nějakého jazyka tvoří systém: jazyk jsou jen rozdíly (Ricoeur, 2002, s. 274–275).

Označující (zvuk, slovo) *značí* označované (pojmem – co slovo znamená, jaký má smysl). Vztah mezi označujícím a označovaným je libovolný a jednovýznamový.

Symbol je založen na utváření smyslu. Utváření smyslu se děje symbolizací a ta je základem lidské imaginace. Symbol není (jenom) znak. Podle Ricoeura je totiž symbol výraz o dvojím smyslu: smysl bezprostřední, fyzický odkazuje na smysl skrytý, obrazný, existenciální, ontologický. Symbol je všude tam, kde se musí interpretovat zjevný smysl, aby se tak odhalil, demaskoval, dešifroval smysl skrytý. Symbol není libovolný, ani konvenční, ani jednoznačný (Ricoeur, 1993, s. 161).

Jako objekt zvolíme zvíře bez nohou, které se plazí po zemi. Přistoupíme-li k problému z perspektivy znaků (signifikace), pak se k tomuto objektu vztahuje jako označující slovo had. Umíme-li česky, pak uslyšíme-li slovo had, vybavíme si objekt, který se k tomuto slovu vztahuje.

Přistoupíme-li k problému z hlediska symbolů (symbolizace), pak také uslyšíme-li slovo had, vybavíme si příslušný objekt. To je interpretace zjevného významu slova had. Ovšem tento zjevný význam (smysl) odkazuje ke smyslu nezjevnému: slovo had se stává symbolizujícím, které symbolizuje symbolizované.

Symbolizující (slovo had) *symbolizuje* symbolizované (zlo, dobro, hnus, lež, svádění apod.). Symbolizace je mnohovýznamová.

Podle Ricoeura je proces utváření smyslu otevřený. Symbolizující má stejně jako označující materiální, konkrétní základ, ale symbolizované se stává označením nového řádu. Mezi symbolizujícím a symbolizovaným dochází ke zlomu. Část smyslu zůstává skryta, od symbolizujícího se nedostáváme přímo k celku smyslu. „Symbol je jakákoli významová struktura, v níž přímý, primární a doslovný smysl poukazuje navíc k jinému smyslu – nepřímému, druhotnému a přenesenému. Druhotný přenesený smysl nemůže být uchopen jinak než skrze smysl první“ (Ricoeur, 1993, s. 161).

Ricoeur soudí, že symbol vyrůstá ze tří kořenů:

1. Z psychického kořene, který se projevuje na pomezí touhy a mluvy; sny považuje Ricoeur za touhy pramenící z hlubiny duševna; tyto touhy jsou ve snech vyjádřeny v zastřené podobě, zdánlivě nesmyslné, je však možné je na základě speciálních technik dešifrovat a vynést na světlo.
2. Z kosmického kořene, který se projevuje v doméně kosmických symbolů – voda, oheň, nebe, země: to nejsou pouze prvky nebo zóny přírody, ale nesou dvojí smysl, který oživuje přírodní symboliku, z níž čerpá posvátné své výrazové prostředky.
3. Z kořene básnické imaginace: ta svými smyslovými metaforami činí z mluvy vždy novou a nově se rodící promluvu.

Podle Ricoeura symbol symbolizuje vždy skrze řeč. Např. sen jako naše noční podívaná se nenávratně ztrácí. Pouze tehdy, když ho po probuzení vyprávíme, pozvedneme ho na úroveň řeči. Obdobně zůstávají fyziognomie světa němé, dokud se neodrazí v posvátné formulaci nebo v žalmu. I básnický obraz umírá, nesetká-li se se slovem, které jej zachytí.

Proto lze podle Ricoeura symbol definovat jen jako strukturu řeči. Řeč Ricoeur nazývá schopností dvojího smyslu: míní tím možnost řeči říkat něco jiného, než říká, ale říkat to nepřímou, tak, že se opírá o smyslové, přirozené, o svět, o to, co už tu je, a míří

k tomu, co se rodí a přichází. Tato schopnost řeči pak vyvolává otázku interpretace, neboli hermeneutický problém (Ricoeur, 1993, s. 161–162).

Mýtus je podle Ricoeura nadstavba symbolů. Všechny mýty mají jednotnou formu, která je dána určitou strukturou vyprávění: v těch dávných dobách ... na počátku ... byl jednou jeden ... Podle Ricoeura v sobě mýty nejen obsahují velmi elementární symboly, ale také (díky své vyprávěcí formě) oplývají smyslem. Celou lidskou zkušenost shrnují do modelového příběhu; vypovídají o počátku člověka ličením základních událostí; určují dějinám směr a polaritu. S mýty nikdy nesmíme zacházet jako s jednoduchou strukturou, odpovídající jiným sociálním strukturám dané skupiny – proto musíme být pozorní k symbolické dimenzi mýtu. Díky svému symbolickému bohatství mýtus obsahuje nadbytek smyslu a proto se nevyčerpává svou aktuálností a sociální funkcí; je tedy schopen se uplatnit v nových kulturních a sociálních kontextech.

Symboly pokládá Ricoeur za základnější strukturu než konkrétní mýtus (vyprávění). Zatímco symbol může nabývat různých smyslů a je nevyčerpatelný, mýtus jako konkrétní vyprávění (např. o původu člověka nebo o původu zla) může být demytizován. Symbol ovšem desymbolizován být nemůže (Ricoeur, 1993, s. 162–163).

Imaginace jako vědecká metoda?

Myslím, že o nutnosti vědecké imaginace dnes nikdo nepochybuje. Vědec musí myslet proti směru běžného smyslu věcí a samozřejmých zdání. Právě za pomoci imaginace nalézá rysy své budoucí teorie. Jedná se však o imaginaci, která slouží jako *nástroj vědeckého poznání* světa. Všichni vědci ji používají, někteří si toho však nejsou vědomi a někteří si zase nechťejí sílu své imaginace připustit.

Já se zde však zabývám jinou formou vědecké imaginace: imaginací jako *způsobem porozumění* světu. Právě v tomto smyslu je imaginace chápána jako schopnost procítit se pod povrch běžné zkušenosti, jako schopnost ponořit se do symbolické dimenze života.

Symbol podle Roszaka znamená zkušenost, prožitek. Prožitek má vždy neverbální základ, je slovy nevyjádřitelný – a symbol se nabízí jako jeho univerzálně platné vyjádření. Prožitek a symbol společně tvoří hlubinný význam: jakýsi pocit, základ, na kterém spočívá a staví mysl. Materiálem pro myšlení jsou právě tyto hlubinné významy. Lidská kultura rozpracovává tyto hlubinné významy do podoby rituálů, mýtů, filozofií, umění, vědy či techniky, ale především do podoby jazyka. Hlubinný význam nelze analyzovat ani vysvětlit. Hlubinný význam však může být překryt natolik, že se z našeho života vytrácí. Stává se to v situacích, kdy naše zkušenost je již jenom zprostředkovaná skrze schémata vědy. Když se vytrácí hlubinný význam symbolu, vytrácí se i smysl života (Roszak, 2005).

Roszak tedy soudí, že bychom si měli být vědomi toho, že když vědci uvažují o společnosti nebo o lidech, uvažují ve skutečnosti o vymyšlených schématech a modelech. Ty jsou sice pro výzkum nepostradatelné, ovšem umělost těchto schémat je v současnosti extrémní. Mezi těmito schématy je tolik velkých mezer, že jimi propadají celé světy zkušeností.

Nesmíme věřit tomu, že všechna tato schémata budou jednoho dne složena po kouscích dohromady jakožto dokonalé repliky reality. Nesmíme věřit, že vědecká expertiza je posuzovatelem veškerého poznání. Proč? Protože poznání lidí založené na umělých schématech v sobě nikdy nezahrnuje zkušenosti těchto lidí. A přesto si mnozí sociologové myslí, že toho např. o slumech a ghettech vědí více než lidé, kteří tam bydlí. Ale o lidech a o společnosti se nikdy nic pořádného nedozvíme, dokud do svých výzkumů nezahrneme lidské zkušenosti a dokud nevidíme svět, kterému se snažíme porozumět, očima těch, kteří tento svět obývají.

Nabízí se samozřejmě otázka, zda takto chápaná imaginace – jako intuice, vcítění, kontemplace, porozumění symbolům, vidět svět očima aktérů tohoto světa – může být považována za vědeckou metodu. Tento přístup totiž není možno považovat za objektivní, protože porozumění světu vyžaduje účast pozorovatele. Oddělením pozorovatele od předmětu pozorování však zase ztrácíme kvalitativní stránku problémů (významy, symboly, smysl). Proto mnozí hledají cestu, jak spojit objektivní poznání se subjektivním porozuměním, kvantitu s kvalitou. Právě v rámci těchto pokusů nacházíme v antropologii pokusy o spojení strukturalismu s hermeneutikou a v sociologii zase pokusy o spojení systémové teorie s teorií jednání.

Ve své stati se však zabývám sociologií každodenního života Michela Maffesoliho, který imaginativní východisko společenských věd aplikuje na teorii kultury postmoderní společnosti. Postmoderní společnost se vyznačuje mýtem dionýsovské výbušnosti, který vystřídal moderní mýtus pokroku. Za základní metodu poznání kultury postmoderní společnosti považuje sociologickou metafyziku, jejímž cílem není vysvětlit společnost, ale porozumět jí. Sociologická metafyzika je proto založena na přirozenosti imaginaci a empatii a nikoliv na umělých vědeckých konstrukcích zkoumaného světa. Jednoduše řečeno, sociologická metafyzika je reakcí na pozitivistické zkoumání společnosti zvnějšku. Společnosti je možné porozumět pouze zevnitř.

Imaginace a každodennost v rozumějí sociologii Michela Maffesoliho

Podstatu Maffesoliho rozumějí sociologie je možné náhle a dobře pochopit (což neznamená s ní souhlasit), pokud si uvědomíme, že je založena na tezi, která jde přímo proti tezi Émila Durkheima o organické a mechanické solidaritě. Maffesoli se totiž domnívá, že Durkheim mylně označil solidaritu moderní společnosti za solidaritu organickou, namísto toho, aby ji chápal jako mechanickou. Maffesoli soudí, že je třeba znovu promyslet, co znamená „organické“. Organická solidarita je podle jeho názoru možná jen v případě, že se ztrácí individuální osobnost a jedinečnost, protože je pohlcována v kolektivním organismu, zatímco mechanická solidarita závisí pouze na ochotě, na dobré vůli typizované osobnosti. Vše, co lze říci o socialitě současné postmoderní společnosti: trvání archaických situací a forem, opětovné začarování, znovuzakouzlení světa, sensualismus a hlavně posílení a zvýznamnění lokálního, se odvíjí od organického a živočišného (Maffesoli, 1994).

Podle Maffesoliho musí být předmětem sociologie také banalita. Co to znamená? Podle Petruska to znamená studovat systematicky, podrobně a odpovědně také všechno to, co se nezrodilo záměrně, co není racionální. Znamená to studovat každodennost, banalitu, nevýznamnost a bezvýznamnost. Sociologie musí být také sociologii pomíjivosti, okamžiku (Petrušek, 1994). Pro Maffesoliho je každodenní banalita podstatou společenského přediva, kterému říká socialita. Socialita je založena na společné zkušenosti a je základní hybnou silou a skutečným pohonem lidských příběhů (Maffesoli, 1994).

Maffesoli soudí, že společnosti se vyvíjejí cyklicky, to znamená, že se v nich střídavě prosazuje *individuální racionalita* a *sociální afektivita*, aniž by bylo možné určit příčinu tohoto střídání. Ve vývoji společnosti jsou období aktivní, dobovačná, která právě proto potřebují jednotnou ideologii. V těchto obdobích je společnost založena na jediné dominantní hodnotě. Tato období jsou střídána obdobími smyslovosti, smyslnosti a pasivity, která jsou charakteristická vzájemně si konkurujícími hodnotami. V těchto obdobích je ve společnostech kladen důraz na intenzitu a prohloubení sociálních vztahů, což se projevuje v intuitivním vztahu k přirozenosti, k jinakosti a v orientaci na druhého. Tyto znaky charakterizují současnou postmoderní společnost a sociologie to nemůže nadále ignorovat. Móda, hédonismus, kult těla, převaha obrazu, imaginace se proměňují ve formy společenského sdružování, které je možné vyjádřit metaforou Dionýsa (Maffesoli, 1994).

Maffesoliho teorie je založena na předpokladu, který jde proti obvykle přijímaným předpokladům moderní sociologie. Maffesoli předpokládá, že jedním ze základních pólů veškeré sociální strukturace je touha po bloudění. Je to touha po vzpouře proti funkcionalitě, proti dělbě práce. Skrze tuto vzpuru se vyjadřuje nutná zahálčivost a význam, který má pro lidskou toulavost prázdnota a nečinnost. Touha po bloudění vyjadřuje požadavek otevřenějšího, méně ochočeného života, nostalgii po dobrodružství (Maffesoli, 2002).

Podle Maffesoliho totiž kromě světa rozumu existuje *temný svět vášně*. Kromě individua existuje *kolektivní duše* společenství. Každá věc je vždy více méně něčím jiným, než se zdá být, nebo čím bychom ji chtěli mít. K tomu, abychom se mohli přiblížit takovému světu, potřebujeme novou metodu, *sociologickou metafyziku*. Sociologická metafyzika je kreativní myšlení. Je to schopnost vidět, jak se před našima očima opět vynořují nehybné, stále obnovované struktury prastarých, archetypálních věcí. Právě pomocí této metody je možné porozumět tomu, že bloudění a nomádství se v současnosti stávají čím dál evidentnějším faktem. Bloudění vyjadřuje revoltu proti ustavenému řádu.

Ve společnosti jako celku i v duši každého z nás hlodá touha po zrušení moderní uzavřenosti a stálého bydliště. Jedná se však o projev kolektivního nevědomí, nikoliv o projev osobního racionálního individualismu. Postmoderní tribalismus je ve stavu zrodu; prosazuje se proti zavedeným moderním hodnotám, které na jedné straně zabezpečují blahobyt, ovšem na druhé straně ukazují i bídu. Rubem narůstající *zabezpečenosti* je všudypřítomný pocit nejistoty: *když se neumírá hlady, umírá se zkrátka z nudy nebo z beznaděje*.

Moderní přespříliš aseptizovaná společnost je v úpadku. V takové chvíli se opět vynořuje touha po nekonečnu, bloudění a nomádství: když Théby, město spravované až příliš dobře moudrým Prométheem, zmíraly vyčerpáním, ženy z města šly vyhledat divokého Dionýsa. Dionýsos, bližší přírodě než kultuře, město opět oživi a tím *dodá smysl vysílenému spolubytí*. Barbar dodá novou krev ochablému sociálnímu tělu, změkčilému blahobytem a bezpečím. Jsme přesyceni moderním mýtem pokroku – proto jej střídá *mýtus dionýsovské výbušnosti*. Stojíme však teprve na počátku vpádu dionýsovského mýtu.

Moderní společnost chtěla, aby nic nevyčnívalo z řady. Široké masy byly ochočovány, byla jim přidělována práce a trvalé bydliště. Bylo to „totalitární násilí“ – násilí páchané na osobách i na přírodě. Násilí, které mohlo být sice mírné, ale přesto se mu podařilo *vysílit sociální tělo* – násilí dobrodušné, poskytující výměnou za podrobení určitou ochranu. V důsledku pak můžeme pozorovat tendenci k postupnému mizení pocitu sounáležitosti, občanství a odpovědnosti. Ze sociálního života se stala podivná a cizí věc, spravovaná politiky a technokraty všeho druhu. Tedy věc, o kterou se není třeba kolektivně starat.

Kde je původ této domestikace, ochočování? Původ je v posunu od nomádství k uselému způsobu života. Tento posun je doprovázen zrozením moci, a to tím abstraktnější, čím vzdálenější. *Nomádství stojí v absolutním protikladu k modernímu státu*. Stát se stále pokouší potlačit všechny projevy archaického života. Tím, že něco ustálí, může to ovládat. Nedostatek flexibility vedoucí k uzavřenosti však má za následek smrt. Moderní moc se snaží, aby měla vše pod kontrolou; používá videotechniku a stále rozšiřuje dozírající síť. Moc je posedlá touhou všechno vědět, všechno osvětlovat, všechno ovládat.

Figura antického mudrce, který připouštěl v poznávání světa temné oblasti, byla v moderní době vystřídaná *figurou experta*, jemuž nic neunikne a který může mluvit o všem, protože všechno je průhledné. Je-li každé věci i každému člověku přiděleno přesně stanovené místo, nemůže se stát nic riskantního nebo nepředvídatelného.

Moderní sociální mechanismus je dokonale zaběhnutý – je obsluhovaný kompetentními lidmi. Ovšem nyní se tento mechanismus zadřel. Osvícenský mýtus již nemůže zakrýt, že společnost má také své temné složky. Ty se teď s netušenou silou vynořují. Nechcípá tato společnost nudou? Slabost moderní uzavřené společnosti se projevuje skrze tuláky, básníky, bezprizorní mládež. Jisté je, že znovu nastupuje cirkulace: rozbíjí pouta i ustavené meze, boří bariéry. Ve všech hlavách dochází k pohybu či vření. Tento pohyb je však nevědomý! Je to revoluce: vlna přichází zdola. Jedná se o cyklický návrat hodnot, jež jsou sice zapomenuté, ale stále stejně přítomné v *antropologických strukturách imaginárnosti*.

Postmoderní období už není postaveno na *prométheovské pyše triumfujícího aktivismu* – upíná se především na kontemplaci přítomnosti. Bloudění se netýká jen některých, týká se všech: *postmoderní člověk je blouděním proniknut skrz naskrz*. Rozmanité současné „extáze“ – technické, kulturní, hudební či afektivní – znovu stvrzují prastarou touhu po cirkulaci zboží, mluvy, sexuality. Znovu stvrzují touhu po dění. Maffesoli to nazývá *dynamickou zakořeněností*.

Věda se musí pokoušet uchopit tuto dynamickou zakořeněnost nikoliv reprezentací věcí, ale tím, že bude prezentovat to, co jest, to znamená, že se bude přidržovat toho, co se dává k vidění (Maffesoli, 2002).

Nomádství jako základ

K povaze věci patří, že když se něco ustaví a institucionalizuje, zapomene se tím dobrodružná stránka onoho ustavení. Nomádství je tu proto, aby toto počáteční dobrodružství připomínalo. Nomádství je plodným snem, který upomíná na to, co je institucionalizující, a tím relativizuje umrtvující tíži toho, co je institucionalizované. Tato relativizace oslabuje pevnou víru v neomezený pokrok. Otopující institucionalizaci se nikdy nepodaří zcela vymýtit odvěký sen, jehož výrazem je právě nomádství, které otřásá ustáleností věcí a lidí.

Dobrodružství má různé odstíny – bloudění, nomádství, anómii, tuláctví. Krčí se hluboko v kolektivním nevědomí a žádá si dlouhou a bolestnou námahu, než se vynoří ve vědomí a než je přijato jako nedílná součást sociální strukturače.

Figura tuláka je ve všech společnostech strukturálně ambivalentní: jakožto rozpomínka na zakládající mýtus *současně fascinuje a budí odpor*. Jakékoli sociální těleso si uchovává vzpomínku na svoji prvotní bloudivost a je třeba, aby našlo prostředky, jak ji znovu oživit. Anómie a nestálost jsou pevné základy každé nové strukturače. Láska k dobrodružství svědčí o síle určité kultury – kultury, která se nespokojuje se změkčilou a letargickou institucionalizací. Charakteristickou vlastností silné kultury je upřednostňování toho, co roste, i kdyby přitom mělo dojít k rozvrácení všeho, co by tomuto růstu mohlo zamezit.

Bloudění se může uskutečňovat pouze v rámci pevných konstrukcí. Bloudění je konstruktivní a objevuje se pravidelně během celých dějin lidstva. Nabývá nové naléhavosti pokaždé, když se završuje určitý svět. Přípravuje budoucí sociální strukturače, protože znovupřipomíná téma úniku před završujícím se světem.

Emblematická figura Dionýsa je vtěleným mýtem naší doby. Proti prométheovskému jedinci, pro něhož je jeho vlastní přirozenost i okolní příroda prostě předmětem, který je nutné ovládnout, staví dionýsovská problematika postavu nomáda, ovládaného tragickým osudem, který je třeba naplnit. Emblematická figura Dionýsa odkazuje ke křehké identitě v pohybu, která již není jediným pevným základem individuální a sociální existence, jako tomu bylo v moderním období. Bludný život je životem s mnohočetnými a občas i rozpornými identitami (Maffesoli, 2002).

Závěr

Sociologie stejně jako moderní společnost, kterou má popisovat a vysvětlovat, se narodila jako dítě osvícenství, které je založeno na víře v lidský rozum. Proto sociologie vznikla jako věda pozitivistická, empiristická. Měla se narodit věda očištěná od filozofických spekulací a od metafyziky. Předmětem sociologie nemůže být nic, co nelze změřit.

Tímto způsobem však sociologii unikají významy a symboly, které nejsou uchopitelné skrze racionalizační hypotézu pozitivismu. Lidské jednání není pouze racionální. Je (také) banální a iracionální.

K tomu, abychom takové banální a iracionální jednání mohli sociologicky uchopit, potřebujeme jinou sociologii. Sociologii imaginativní, vlastně metafyzickou. Jak jsme mohli vidět, Maffesoli soudí, že naše současná společnost se vyznačuje mýtem dionýsovské výbušnosti, který vystřídal starý mýtus pokroku. A právě proto potřebujeme sociologickou metafyziku, jejímž cílem není společnost vysvětlit, ale porozumět jí. Maffesoliho sociologická metafyzika je reakcí na pozitivismus, na jeho zkoumání společnosti zvnějšku. Maffesoli soudí, že společnosti je možné porozumět pouze zevnitř.

Podle mého soudu se společnost současně se sociologií ocitají na zlomu: společnost ztrácí „tradice“ moderních společností. Sociologie se už nemůže opírat o starou moderní disciplínu, nebo ji musí radikálně přeformulovat. Samotná empirie současných moderních společností vede sociologii k přeformulování tradičních sociologických kategorií, pojmů a teorií. Jsme svědky zlomu, který se musíme pokoušet sociologicky uchopit.

Věda emancipovaná od filozofické spekulace a od metafyziky se musí k filozofii i k metafyzice vrátit. Jinak totiž nedokáže lidem odpovídat na takové otázky, jako např. jaký je smysl jejich života a jaká je podstata světa, ve kterém každodenně žijí. Sociologie tak dnes má šanci znovu nasytit abstraktní sociologické teorie empirií. Musí to však být sociologie, která bude založena stejně jako její předmět (společnost): na romantickém a emocionálním bloudění. Toto sociologické bloudění bude společnost upomínat na to, že institucionalizace umrtvuje sociální tělo. Nejenom společnost očekává svého Dionýsa. Svého Dionýsa očekává také sociologie.

LITERATURA

- BORECKÝ, V.: *Porozumění symbolu*. Praha, Triton, 2003.
- GEERTZ, C.: *Interpretace kultur*. Praha, SLON, 2000.
- MAFFESOLI, M.: Sociologie jako poznání sociality. *S-obzor*, 1994, č. 1, s. 23–27.
- MAFFESOLI, M.: *O nomádství*. Praha, Prostor, 2002.
- NOVOSAD, F.: Miesto J. W. Goetheho v dejinách filozofického myslenia. In: GOETHE, J. W. *O prírode a umení*. Bratislava, Pravda, 1981, s. 5–33.
- PETRUSEK, M.: Tradice a současnost francouzské interpretativní sociologie. *S-obzor*, 1994, č. 1, s. 17–22.
- RICOEUR, P.: *Život, pravda, symbol*. Praha, OIKÚMENÉ, 1993.
- RICOEUR, P.: Struktura a hermeneutika. In: *Znak, struktura, vyprávění. Výbor z prací francouzského strukturalismu*. Red. P. KYLOUŠEK. Brno, HOST, 2002.
- ROZAK, T.: *Kde končí pustina. Politika transcendence v postindustriální společnosti*. Praha, Prostor, 2005.
- SHAPIRO, I.: *Morální základy politiky*. Praha, Karolinum, 2003.

SUMMARY

Imaginative Approach of Social Sciences

The purpose of the presented paper is to show a return of social sciences to the imaginative approach. The imaginative approach consists in the fact that the human world is based on symbols, rituals, imaginations, and images. Positivist sociology is not able to adequately grasp this world. Therefore, the purpose of this study is to emphasize that as the contemporary society is characterized by the reappearance of the Dionysian myth, sociology needs its Dionysus, too. It means that being, at its beginnings, liberated from philosophy and metaphysics, sociology must return to them. Otherwise, it would not be able to serve its purpose: to understand society.

KEY WORDS

Imagination, symbols, myths, rituals

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.
KSA FF UP v Olomouci
kubatova@ffnw.upol.cz

Integrované paradigma a tvorba dat

Ivana Loučková

1. Výzkum a paradigma

Potřeba poznání je jádrem aktivity, která nese název „výzkum“. Poznávat, zkoumat, znamená uchopovat (zaznamenávat) našimi smysly a naším intelektem nejen jevy (elementy) zkoumaného prostředí, které musíme umět rozpoznat a označit, identifikovat (dát jim jméno), ale i vztahy mezi nimi i s ohledem na časovou dimenzi. Poznávání se netýká pouze celého zkoumané prostředí, ale i jeho částí, forem, struktur, funkcí atd. Poznávat znamená poznané klasifikovat, analyzovat, zobecňovat, zjednodušovat apod. Poznávání je procesem, u něhož předpokládáme, že na nás nezávisle existuje to, co hodláme poznávat, i když tímto není popřena skutečnost, že samotné poznávání je ovlivněno tím, jak poznáváme. V sociální práci nejde jen o poznání pro poznání (podobně jako v umění malování obrazu pro krásu obrazu), ale zejména v aplikovaných vědních disciplínách o poznání předmětu práce, v našem případě o poznání sociálního jevu, sociální situace, sociální události.

Vědecké poznání je zprostředkováno výzkumem. Obecně *výzkum lze chápat jako proces epistemického jednání v rovině teoretické i empirické s cílem nalézt odpověď na výzkumnou otázku*. Epistemické postupy jsou v zásadě neseny procesy pozorování, rozhořování a dalších pomocných metod poznávání (např. procesy operacionalizace a měření, administrace dotazníků, testů, popis postupů intervence badatele, audio a video záznamy, obsahová analýza dokumentů a počítačové kódování textů apod.). Použití postupů ve výzkumných situacích je však vázáno na akceptování konkrétního výzkumného paradigma, který badatel pro danou situaci přijímá. Nic netrvá věčně, proto ani v humanitních vědách nemůže mít jedno paradigma univerzální platnost. Ačkoliv současný sociální výzkum by měl být charakterizován multiparadigmatičností, která odráží variabilitu paradigmat používaných v psychologii pro procesy vztažené na člověka jak samotného, tak v sociálním kontextu, praxe, neboli výzkum sociálních událostí ukazuje, že variabilita při používání paradigmat je otázkou pouhého přání metodologů. Pod pojmem „sociální výzkum“ se totiž často skrývá (nejen u laické veřejnosti) představa záznamů údajů, získaných zpravidla dotazníkem, které se zpracují počítačem do podoby balíku papíru potištěného číselnými tabulkami a nějakými koeficienty. Slovní popis tabulek a překlad (interpretace) čísel získaných z počítače je závěrečným zjištěním. V praxi se

Lze setkat s tímto hrubým zjednodušením a trestuhodným zkreslením toho, co by mělo být chápáno jako výzkum ve společenských vědách. Klasická paradigmatata totiž omezují psychologické poznání na působení „dvou oddělených věcí“ (člověk jako „věc myslící“ a „věc tělesná“). Jinými slovy vyjdeme-li z „interaktivního dualismu“, bude základním paradigmatem pro psychologické poznání behaviorální a kognitivní psychologie. Toto karteziánské pojetí chápe člověka jako „černou skříňku“, která reaguje na vnější podněty (behaviorální paradigma: stimulus – response), nebo jako „poznávací mechanismus“, jehož vnitřní fungování lze objektivně popsat jen pomocí „hypotetických konstruktů“ (vymyšlených výtvorů), které jsou tzv. „intervenujícími (vměšujícími se) proměnnými“ (kognitivní paradigma). Veškeré „prožívání“ a přímé pozorování psychických procesů bylo z klasické psychologie (a tudíž i z dalších humanitněvědních oborů) vyloučeno kvůli totální objektivnosti vztahené na předmět výzkumu, přičemž nebyla respektována skutečnost, že předměty výzkumu jsou ve skutečnosti pozorujícím badatelem subjektivně definovány a interpretovány.¹⁶

V současnosti je proto v psychologickém vývoji uplatňováno paradigma triády „prožívání – vědění – jednání“ (Frýba, 1995a), jehož kořeny lze vysledovat v různých obměnách v návaznosti na vědy o člověku. Již v tradici klasické (od Platóna a Aristotela) byly navrženy tři komponenty postojů pod jejich latinskými názvy: afektivní, kognitivní a konativní. Filozofové různých dob i míst dospěli k tomu, že s ohledem na lidské postavení (human condition) můžeme uplatňovat přístupy vztahené na triádu „vědění“ (knowing), „prožívání“ (experiencing) a „jednání“ (acting). Toto paradigma, neštěpí člověka do dvou izolovaných entit, ale respektuje jeho celostnost (integritu) jako triádu, kterou lze nalézt i v textech svaté Bible.¹⁷

Paradigma „prožívání – vědění – jednání“ je paradigma obecné psychologie, které umožňuje integrálně (celostně) pojmout a rozčlenit předmět výzkumu společenskovědních oborů nejen ve všech jeho procesech a jevech, ale i údajích (datech) o nich (Frýba, 1995a, s. 17).

2. O datech a jejich tvoření, integrované paradigma

Výsledkem epistemického jednání jsou údaje (data) různého původu a tudíž různé závažnosti pro budování teorie. S pojmem data je třeba v humanitních vědách zacházet opatrně. I v současnosti je totiž chápání dat hrubě zatíženo dogmatem „odrazu objektivní reality“ a z něho odvozovaného pojetí „sběru dat“, neboť se pod tímto pojmem ukrývá představa něčeho, „co je dáno“. Analýzy na základě „daného“ se pak chápou jako zcela objektivní. Takovouto „školskou“ představu neparticipantního badatele jako objektivního pozorovatele, tj. neovlivňujícího zkoumané prostředí, již není možno udržet.

¹⁶ K objektivnosti se ještě v našem textu vrátíme.

¹⁷ Například „... Budeš milovat Hospodina, svého Boha, celým svým srdcem (tj. prožíváním) a celou svou duší (tj. věděním) a celou svou silou (tj. jednáním) ... Ať Hospodin, tvůj Bůh, nevzplane proti tobě hněvem a nevyhladí tě z povrchu země. ...“ – Pátá Mojžišova.

Navíc badatele, jehož základním komunikativním nástrojem je jazyk, pomocí něhož a v němž pracuje při shromažďování údajů o zkoumané problematice. Podobná situace je známa z fyziky. Kvantová teorie již dávno zrušila představu o odděleně existujících objektech, pozorovatel se stává „účastníkem“ pozorovaných jevů a procesů. Jinými slovy metoda zkoumání, se kterou výzkumník pracuje, svým způsobem objekty zkoumání konstruuje.¹⁸ To však ale neznamená, že by se badatelé měli těchto metod zkoumání vzdát, znamená to, že by měli o existenci sekundárních efektů při použití různých metod dobře vědět a je reflektovat. Jakékoliv údaje jsou vytvářeny lidmi a nevznikají „samy od sebe“. Jednoduše řečeno: *data jsou produkována, tvořena, nikoliv „dána“*.

Paradigma prožívání – vědění – jednání se promítá do procesu tvorby dat. Aktuální psychické *procesy interakce* mezi osobou/badatelem a její/jeho situací/výzkumným prostředím, tj. jak vnějším prostředím (výzkumným prostředím), tak i vnitřně prožívaným světem, jsou skutečně existující (psychické) jevy, které *můžeme přímo pozorovat*. Jejich popisováním získáváme primární data. *Data vznikají interakcí mezi pojmy teorie a fakty empirie*. Prožité jevy se stávají fakty vědění na základě výzkumné činnosti (epistemickeho jednání) a tím získávají význam pro teorii i praxi výzkumu jako *údaje (data)*. Ta získáme jako tři typy údajů (dat).

1. Údaje o *faktech* vzniklých kódováním pozorování jevů, jedná se tedy o záznamy pozorování. Předmětem vnitřního pozorování (introspekce) jsou jevy *prožívání* a jevy (nikoliv obsahy) *vědění* o významu, smyslu a cíli jednání. Předmětem vnějšího pozorování (extrospekce) mohou být jevy chování (např. smyslu prosté pohybování), ale také viditelné projevy prožívání a vědění o prožitém v *jednání*.
2. Údaje o *významech faktů*, které vznikají *kódováním komunikace* (výzkumné jednotky s badatelem) o vztazích mezi fakty a pojmy, případně jevy, daty a pojmy apod., jedná se tedy o záznamy sdíleného (a reflektovaného) vědění. Tento typ údajů lze získat různými metodami rozhovoru nebo i jinými (neverbálními) způsoby komunikace, přičemž obsahy komunikace jsou vztaženy k faktům. Tato relace – vztah k faktům – bývá zanedbávána u získávání významů pomocí dotazníků.
3. Údaje o *názorech, přesvědčeních, domněnkách* (jak výzkumných jednotek, tak i badatelů), jejichž *vztah k faktům je nejasný, pochybný*.

Údaje (data) o skutečnostech (faktech) pozorovaných během výzkumu jsou proto produkty badatelova vnímání a poznávání, jejichž kvalita je určena dovednostmi badatele, získanými nácvikem technik kvalitativní metodologie, které předpokládají kultivaci základního nástroje pro poznávání – myslí.

V publikacích týkajících se sociálního výzkumu či oblastí příbuzných se hovoří o metodách a technikách práce, ale nikde není zmínka o základním nástroji pro poznávání – o myslí. Předpokládá se, že procesy myslí, které umožnili badatelům získat vědeckou kvalifikaci, jsou natolik dokonalé, že žádné zdokonalování osobních kvalit již badatel nepotřebuje. Z nepochopení zákonitosti myšlení, které lze zcela empiricky nalézt, vyplývají nedorozumění a netolerance nejen mezi badateli samotnými, ale mezi lidmi, skupinami lidí atd. Klíčovou se jeví otázka, zda by vůbec badatel chtěl nahlédnout do skutečnosti

¹⁸ Obdobně hovoří řada sociologů Petrussek (1993), Berger, Luckmann (1966) apod.

myšlení jako do předmětu svého zájmu. Nalezení zákonitosti myšlení není samoučelné. Porozumění procesům myšlení a rozpoznání zákonitostí, jimiž se řídí, nespadá pouze do oblasti psychologie jako samostatného vědního oboru, rozpoznání zákonů jimiž se individuální mysl řídí, je zcela pragmatické a pro vědecký výzkum nezastupitelné (srov. Frýba, 1995a,b, Hájek, 1997). *Umožní badateli z množiny možností výzkumných metod a technik vybrat ne tu variantu, na kterou je zvyklý, ale tu, která je „ušita na míru“ danému výzkumnému prostředí, dané výzkumné situaci.* Nekultivovaná mysl si totiž z množiny možných řešení vybírá právě tu, kterou zná a na kterou je zvyklá (srov. rovněž Wilson, 1993). Na tento postup je ostatně připravována, díky našemu školství, od svých minimálně sedmi let. Tímto se však nevylučuje možnost, že bude vybráno i řešení zcela obvyklé. Volba by však měla být zcela vědomá, „s jasným věděním“, proč badatel vybral právě tu a ne jinou. O možnosti trénovat mysl, resp. „změnit pohled na věc“ se v odborné veřejnosti nehovoří. Každá mysl, tudíž i mysl vědce, má schopnost kultivace, která spočívá ve schopnosti mysl řídit. Pokud někdo poukáže na tuto skutečnost, je označen jako „nevědec“ a problém je přesouván minimálně do roviny „náboženství“.

Jinými slovy data jsou údaje o faktech výskytu metodicky pozorovaných jevů (fenoménů). Tyto údaje jsou zaznamenány prostřednictvím symbolů (čísel, slov), které obsahují význam jim přisuzovaný jednak aktéry samotnými, jednak badatelem. *Data tedy nejsou ani skutečnostmi, ani jevy.*

Ve výzkumné strategii (tzv. systemickém přístupu), kdy je použito integrované paradigma (např. Mayring, 1993, Frýba, 1995a,b, Lewi, 1951) „prožívání – věděni – jednání“, resp. druhé paradigma „osobnost – jednání – kultura“, jsou data tvořena použitím pěti principů kvalitativní metodologie (Mayring, 1993, Spradley, 1979, 1980, Frýb, 1995b). První paradigma je nejmenším společným jmenovatelem použitelným ve všech oblastech výzkumu, v nichž přistupujeme k člověku, tedy i v oblasti zjišťování údajů a procesů o člověku – procesu tvorby dat. Druhé paradigma umožňuje vyhodnotit a zobecnit poznatky výzkumů, které jsou součástí kultury. Výsledky vědeckého poznání jsou totiž nepochybně součástí kultury a jako takové ovlivňují psychiku člověka. Reflektování transcenciálních (vědu přesahujících) paradigmat odvozovaných z různých světonáborů má za účel dosažení transparence předvědeckých názorů badatele, které by jinak mohly nekontrolovaně ovlivňovat postupy a výsledky vědeckého výzkumu. Toto reflektování zpravidla bývá zanedbáváno badateli, kteří se omezují zásadně na používání metod kvantitativních.

Principy lze vyjádřit jako:

1. orientaci na specifčnost jednotlivého člověka/skupiny jednak v kontextu jeho vlastního prožívání v sociální situaci, jednak v kontextu psychologicky pojatého systému interakcí osoby/skupiny s odpovídajícím životním prostorem (vlastní/skupinový psychotop),
2. kontrolované, přesně definované postupy popisování a pozorování,
3. ve vztahu k názorům zkoumané osoby/skupiny i badatele reflektovanou interpretaci smyslu popisovaného jednání a významů obsahů prožívání a věděni (použitím paradigmatu prožívání – věděni – jednání),

4. výzkumná situace je vztažena na každodenní skutečnost (nikoliv uměle vytvořené okolnosti),
5. jsou jasně definované a rozlišované kroky zobecňování při konstruování teorie (např. zakotvené teorie, zobecnění ve formě kognitivních map v etnografickém přístupu apod.).

Postupy popisování, interpretace a zobecňování na základě pozorování resp. interview představují operacionální definice, jimiž jsou data tvořena, na něž je výzkum zaměřen a pomocí nichž je budována teorie. Jinými slovy operace prožívání, vědění a jednání badatele kvalitativně definují psychologická fakta vztažená na jím vytvořená data, která se mohou dále zpracovávat kvantitativními metodami.

3. Výzkumném prostředí a etické jednání. Požadavek reflektování

Jednání (chování) člověka (badatele, zkoumané osoby - výzkumné jednotky) je podmíněno jeho aktuálními psychickými procesy, které jsou výslednicí jednak (a) osobních dispozic, jednak (b) situace (i výzkumné) která je strukturovaná *vědění*, a to způsobem, který osobním dispozicím odpovídá. Vědění intencionality o každé následující aktivitě a jejím cíli je podmínkou pro jednání (smysluplné), nikoliv pouze pro chování (neuvědomované). Jednání je proto charakterizováno rozhodováním.

Jestliže jednání člověka vede v důsledcích zpětně k příjemnému prožívání jeho i těch, s nimiž je v interakci (osobní, skupinové, výzkumné apod.), označíme takové jednání jako eticky hodnotné. Jinak řečeno jako eticky hodnotné označíme takové jednání aktéra, které v důsledcích nevede k jeho poškozování, ani k poškozování ostatních lidí. (Proto např. škodolibé jednání jako eticky hodnotné neoznačíme.) Akceptování (prožívání) různé úrovně etických principů (vědění, teorie) se přirozeně promítá do jednání (morálky) jedince či skupiny lidí. Problém nastává, jestliže své jednání člověk (badatel) nereflektuje a nekriticky přejímá všechno, čemu byl v procesu socializace vystaven. Příkladem může být nereflektování některých požadavků kladených na výzkum v humanitních vědách, konkrétně objektivnosti a hodnotové nezávislosti. Nepůjde nám na tomto místě o filozofické pojednání týkající se objektivnosti či hodnotové neutrality v celé komplexnosti (a mnohdy i komplikovanosti), ale o pragmatický dopad našeho možného jednání, které nemusí být vždy reflektováno.

V naší euro-americké civilizaci jsme během studia připravování pro vědecky racionální přístup ke světu, věcně objektivní hodnoty a normy, kterých si ceníme nejvíce. Sami na sebe pohlížíme věcně zvnějška, i vůči ostatním lidem jsme objektivní. Se svými dětmi, příbuznými, přáteli, kolegy tedy zpravidla zacházíme zcela obdobně jako s věcmi. A co víc, mnohem věcněji jednáme s osobami, s nimiž se setkáváme jako s výzkumnými jednotkami našich vědeckých výzkumů, dokonce tento přístup považujeme za ideální. Zpravidla nás ani nenapadne, že bychom na svět a dění v něm mohli pohlížet i jinak. Jak říká zakladatel sociobiologie E. O. Wilson, „základní rysy lidského sociálních chování jsou ... zatvrzele nepoddajné...“ (1993, s. 33) . A na jiném místě (1993, s. 71)

„lidská mysl ... se dá popsat jako autonomní nástroj rozhodování a čilý regulátor prostředí, který preferuje určité volby a jiné ne, instinktivně se přiklání k jedné volbě jako protikladu k jiným ...“.

Klasický výzkum v humanitních vědách dvacátého století zpravidla napodoboval ideály přírodních věd devatenáctého století snahou o objektivnost za každou cenu na straně jedné a o hodnotovou nezávislost na straně druhé.

a) objektivnost jako první extrém

Původním účelem o objektivnost byla potřeba minimalizovat spekulativní přístupy středověkých vědců, kteří veškeré vědění odvozovali z textů církevně uznávaných autorit, např. ze spisů Aristotelových. Vnější věcně objektivní, tj. empirická, zkušeností získaná zjištění byla ignorována. Proto původně zcela ignorovaná empirie byla následně idealizovaná tak, že vše, co nebylo vnějšně zjištělé, bylo chápáno jako zcela nevědecké. Výsledkem tohoto přístupu byl např. americký behaviorismus, který byl teoretickým východiskem pro Lazarsfeldovo rozpracování „modelu“ operacionalizace procesů v humanitních vědách, používaného pro cíle kvantitativního výzkumu (např. pomocí dotazníku). Takřka *jednostranné zaměření* vědomostí badatelů o výzkumných metodách je *spojeno se statistickým vyhodnocováním dat* (kdy podkladem pro takové vyhodnocení je většinou dotazník) a je možno se s ním setkat i v současnosti. Vědecké metody, které by měly zajišťovat objektivnost, mohou tak sloužit k zamlčování subjektivních zaujatostí badatelů používáním přesných matematickostatistických postupů pro analýzu dat pochybného původu.

b) hodnotová neutralita jako druhý extrém

I v současnosti je možno se setkat s názorem, že kvantifikace sociálních procesů zajišťuje objektivnost a hodnotovou neutralitu, tj. nezávislost na všech lidských hodnotách. Hodnotová neutralita měla původně za účel minimalizovat osobní zaujatost vědců, Tato skutečnost však vedla ke ztrátě osobní odpovědnosti. Především k tomu, že *cíl vědeckého bádání mohl být bez zřetele na etické úvahy jakýkoliv*. Výzkumy v oboru psychologie či sociologie mohou svými výsledky vést k manipulaci lidí pomocí nejrůznějších variant indoktrinace, např. k podávání maximálních až sebezničujících výkonů jedinců pomocí různých druhů reklam, které v nich budí nereálnou, avšak neukojitelnou potřebou po „super-úspěšnosti“, po nákupu předmětů vyžadujících značný finanční obnos (a to vyžaduje maximální pracovní nasazení) atd., atd. Dokonce i značně neutrální výsledky výzkumu motivace slouží (a posloužily) možnostem vykořisťování lidí v zaměstnání pro ty, kteří si mohou „vědu koupit“. Nejistota a zastrahování lidí pomocí cíleně pronášených (katastrofických) informací ať už na pracovištích, ve styku lidí s pracovníky úřadů, nebo prostřednictvím veřejných médií rovněž slouží k manipulaci a nesvobodě těch, jimž jsou tyto informace určeny. Zneužití výsledů vědeckých výzkumů je možné právě kvůli takovému instrumentu vědeckého poznání, který je „hodnotově nezávislý“. Pokud jako badatelé neprohlédneme možné důsledky výsledků našich výzkumů hlavně v tom smyslu, pro jaké cíle budou použity, komu budou sloužit, můžeme se stát prostředníky (ať vědomě či nevědomě) sloužící ke zvěšování utrpení lidí, za což neseme zodpovědnost.

Shrnutí

Data jsou produkována, tvořena, nikoliv „dána“. Prožívání, vědění a jednání badatele se vztahuje na jím vytvořená data, která se mohou dále zpracovávat libovolnými metodami. Badatel by se neměl zbavovat odpovědnosti za reflektování cílů, ke kterým by měly být jím vytvořená data použita.

LITERATURA:

- BERGER, P., LUCKMANN, T.: *The Social Construction of Reality*. London, Penguin Books 1966.
- FRÝBA, M.: Kulturní integrace v obecné psychologii jako odpověď na behavioristickou a kognitivistickou minulost. In: *Aktuální metodologické problémy současného kvalitativního výzkumu*. Red. I. LOUČKOVÁ et al. Olomouc, UP v Olomouci 1995 (a).
- FRÝBA, M.: *Psychologie zvládání života*. Brno, Masarykova univerzita 1995 (b).
- HÁJEK, K.: Psychoterapeutická změna osobnosti a její zjišťování. In: *Obecná psychoterapie*. Red. J. VYMĚTAL et al. Praha, Psychoanalytické nakladatelství 1997, s. 34–48.
- KOPŘIVA, K.: *Lidský vztah jako součást profese*. Praha, Portál 1997.
- LEWIN, K.: *Field Theory in Social Science*. New York, Harper and Brothers 1951.
- MAYRING, P.: *Einführung in die qualitative Sozialforschung*. Weinheim, Psychologie Verlags Union 1993.
- PETRUSEK, M.: *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha, Karolinum 1993.
- SPRADLEY, J.: *The Ethnographic Interview*. New York, Holt, Rinehart and Winton 1979.
- SPRADLEY, J.: *Participant Observation*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1980.
- STRAUSS, A., CORBIN, J.: *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky zakotvené teorie*. Boskovice, Albert 1999.
- WILSON, E. O.: *O lidské přirozenosti*. Praha, Lidové noviny 1993.

SUMMARY

Research can be understood as a process of epistemological activity of the theory on the one hand and the empiry on the other hand with the aim to answer the research's question. Epistemological activity is connected with the acceptance of the concrete research paradigm used by the research/social worker. In these days is used the paradigm "experiencing - knowing - acting" that influences the process of the data forming. The experiencing phenomena is formed as facts of knowing based on epistemological (research) activity and through this process they become important for theory and practice as the data. The operation "experiencing - knowing - acting" defines psychological facts qualitatively so that they can be later processed by quantitative methods .

KEY WORDS

Epistemology, paradigm, experiencing, knowing, acting

Doc. RNDr. Ivana Loučková, CSc.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Wurmova 7
771 80 Olomouc
[email: ilouckova@atlas.cz](mailto:ilouckova@atlas.cz)

Struktura a proces: dva způsoby vysvětlení sociální reality

František Znebežánek

Sociologická teorie nabízí pro vysvětlení charakteru společnosti několik modelů. Zdá se však, že tyto modely vytvářejí dvě velmi odlišné skupiny.

První skupina modelů předpokládá, že společnost je založena na něčem pevném, dokonce neměnném, na něčem, co působí za našimi zády, ať si to uvědomujeme nebo ne. Nazvěme tento typ modelů společnosti „strukturní“. Druhá skupina modelů vykresluje společnost jako neustále se proměňující síť interakcí, jejichž producenty jsou členové menších nebo větších společenských seskupení. Tento typ modelů společnosti můžeme nazvat „procesuální“.

Cílem této studie je srovnání obou typů modelů společnosti prostřednictvím dvou významných postav sociologické teorie – Ralfa Dahrendorfa a Herberta Blumera.

Současný německý sociolog Ralf Dahrendorf – reprezentant strukturního modelu – koncipoval svůj základní pohled na společnost počátkem 2. poloviny 20. století. Již zemřelý americký sociální psycholog a sociolog Herbert Blumer uveřejnil své základní dílo na samém konci 60. let 20. století.

Oba sociologové reprezentují radikálně odlišné pohledy na charakter společnosti. Tyto pohledy jsou východiskově tak vzdálené, že je dokonce namísto mluvit o Dahrendorfovi a Blumerovi jako o reprezentantech dvou sociologických paradigmat.

1. Ralf Dahrendorf: společnost jako produkt struktury

V Dahrendorfově pohledu je společnost více či méně integrovaným celkem kooperujících lidí. Pro vysvětlení jejího charakteru Dahrendorf zkonstruoval model, který je vystavěn na následujících principech:

1. Každá společnost prochází neustálými změnami.
2. Každá společnost vykazuje v každém okamžiku své existence nesouhlas a konflikt.
3. Každý element společnosti přispívá k její dezintegraci a změně.
4. Každá společnost je založena na přinucení určitých lidí jinými lidmi (Dahrendorf, 1969, s. 162).

Dahrendorf nepokládá tyto principy za metafyzické předpoklady o podstatě společnosti. Chápe je jako nástroje vědecké analýzy, které pomáhají porozumět mnoha problémům sociální reality (Dahrendorf, 1969, s. 161).

V Dahrendorfově modelu společnosti založeném na přinucení hraje primární úlohu autorita. Dahrendorf totiž předpokládá, že v každé společnosti přináší některým pozicím právo vykonávat kontrolu nad jinými pozicemi, aby tak bylo dosaženo efektivního přinucení některých jejích členů k organizované činnosti. Toto rozdělení autority je neměnným určujícím zdrojem sociálních konfliktů.

Sociálními pozicím vždy odpovídají sociální role spojené s očekáváním dominance nebo podrobení. Kdekoliv najdeme tyto role, píše Dahrendorf, tam můžeme očekávat výskyt sociálních konfliktů. Skupiny angažované v konfliktu se tedy diferencují podle osy dominance – podrobení.

Dahrendorf odlišuje pojem autority od pojmu moci. Vychází přitom z Webera, který definuje moc jako pravděpodobnost, že aktér zastává v sociálním vztahu pozici, která mu dovoluje prosadit jeho vlastní vůli přes odpor druhých, zatímco autoritou rozumí pravděpodobnost, že příkazu vydaného aktérem bude danou skupinou osob uposlechnuto. Lze také říci, že autorita je legitimní mocí.

Základním rozdílem mezi mocí a autoritou je tedy skutečnost, že moc se vztahuje k individuům, kdežto autorita vyplývá ze sociálních pozic nebo rolí. Dahrendorf připisuje rozdělení pozic na dominantní a podrobené a historickou platnost. Domnívá se, že rozdělení autority podle osy dominance – podrobení doprovází lidstvo všude tam, kde najdeme organizaci. Skupinové konflikty, které z výkonu autority vyplývají, „nejsou produktem strukturálně nahodilých vztahů moci, nýbrž vystupují do popředí, kdekoli je autorita vykonávána – a to znamená ve všech společnostech za všech historických podmínek“ (Dahrendorf, 1969, s. 166). Autorita je tak jevem, který je přítomen v každé myslitelné sociální organizaci.

Pozice spojené s autoritou tvoří jednu skupinu, proti níž vystupuje druhá skupina pozic – pozice bez autority, tedy pozice podrobené. Tyto dvě skupiny pozic vytvářejí svazek panství, který Dahrendorf chápe jako sdružení, v němž jsou jeho členové na základě stávajícího pořádku podrobeni vztahům autority (Dahrendorf, 1969, s. 237).

V každé společnosti existuje velké množství svazků panství, které ve svém celku tvoří společnost. Jak se to děje? Na to Dahrendorf odpovídá příkladem. Svazek panství představují např. křesťanské odbory, další svazek panství např. odbory socialistické. Ve vztahu k zaměstnavateli však představují jednu stranu většího svazku panství, který by bylo možno nazvat „zaměstnanci – zaměstnavatelé“.

Dahrendorf tedy koncipuje pevnou a neměnnou strukturu vztahů mezi pozicemi spojenými s autoritou a pozicemi bez autority, která se však projevuje velmi dynamickými efekty. Zjednodušeně řečeno: struktura produkuje jednání lidí – především sociální konflikty.

Nositeli konfliktů jsou sice individua, ale jejich jednání je určováno strukturálními podmínkami. Strukturálně určené pozice dominance a podrobení spojují jejich držitele s konfliktními zájmy. Ty Dahrendorf nevymezuje jako psychologickou kategorii. Pro

účely sociologické analýzy je definuje jako strukturně generované orientace jednání držitelů pozic. Tyto „objektivní“¹⁹ zájmy spojené s pozicemi nemají žádné psychologické implikace.

V Dahrendorfově modelu to znamená, že pozice dominance jsou spojeny se zájmem o udržení daných sociálních podmínek, zatímco pozice podrobené jsou spojeny se zájmem o jejich změnu.

Legitimita dominantních pozic je stále ohrožována, neboť vždy existují držitelé pozic, kteří mohou vznášet námitky proti legitimitě rozdělení a výkonu autority. Jednání konfliktních skupin proto můžeme chápat jako zápas o legitimitu autority.

V každém svazku panství je primárním zájmem dominantní skupiny udržení hodnot, na nichž je vystavěna ideologie legitimizující její vládu. Zájmy podrobené skupiny představují hrozbu ideologii dominantní skupiny a sociálním vztahům, které tato ideologie podpírá.

Objektivní zájmy jsou očekávanými orientacemi jednání lidí spojenými s pozicemi dominantními či s pozicemi podrobenými. To ovšem neznamená, že lidé si jsou nutně těchto zájmů vědomi a jednají podle nich. Z hlediska individua jsou objektivní zájmy pozic latentními zájmy. Jsou to spodní proudy určující jednání individua nezávisle na jeho vědomí.

Pozice jsou v reálné situaci obsazeny individui. Ta individua, která se nacházejí z hlediska autority v identické situaci, jsou tedy sjednocena společnou a potenciálně trvalou sociální charakteristikou, nejsou pouhou masou, avšak zároveň v žádném sociologickém slova smyslu netvoří skupinu. K tomu jim chybí základní předpoklad, kterým je pocit sounáležitosti představující nutnou podmínku společenské organizovanosti. Koncept latentních zájmů však tyto charakteristiky nepředpokládá.

Dahrendorf má za to, že latentní zájmy nejsou psychologickým jevem. Skupiny, které jsou s nimi spojené, jsou proto pouze teoretickou konstrukcí. Je to konstrukce užívaná pouze pro účely vysvětlení sociálního konfliktu. Skupiny vykonavatelů specifických rolí jsou v nelepším případě potenciální skupinou; jsou to kvazi-skupiny. To, že z nich vzniknou skutečné konfliktní skupiny, je pouze jistou šancí.

Zdroj konfliktu tedy Dahrendorf umísťuje do sociální struktury. Ta je historicky neměnným vztahem mezi dvěma prvky – pozicemi autority (pozicemi dominantními) a pozicemi bez autority (pozicemi podrobenými). Z tohoto zdroje – z napětí mezi oběma seskupeními pozic – pak vyrůstají skutečné konfliktní (zájmové) skupiny, které se střetávají v reálných sociálních konfliktech. Tyto skupiny však nevznikají primárně jako efekt interakcí; jsou především produktem strukturních podmínek.

Z hlediska posouzení povahy Dahrendorfovy struktury autority je důležité ukázat, jaké konkrétní efekty sociální konflikty vyvolávají. Reálné konflikty mohou vést ke třem efektům:

¹⁹ Slovo objektivní dává do uvozovek Dahrendorf, protože pojem „objektivních“ zájmů chápe jako metodickou pomůckou, ne jako ontologicky zakotvenou skutečnost.

1. Na pozicích dominance nedochází k žádné změně; dominantní strana však inkorporuje návrhy a zájmy opozice do legislativy a politiky. Tyto změny nejsou strukturálními změnami. Naopak, umožňují stabilizovat svazek panství.
2. Na pozicích dominance dochází k částečné změně osazenstva. K takové změně může dojít např. uzavřením koalice mezi doposud dominantní stranou a menší politickou stranou, která prostřednictvím účasti v koalici obsazuje některé dominantní pozice. Tuto situaci bychom mohli označit jako reformu svazku panství.
3. Na pozicích dominance dochází k naprosté výměně osazenstva. Dahrendorf nazývá tuto změnu revolucí. Bolševická revoluce v Rusku je příkladem takové naprosté změny (Dahrendorf, 1969, s. 232–233).

Výměna osazenstva na pozicích dominance ve svazcích panství není sama o sobě strukturální změnou v tom smyslu, že by se měnil vztah dominance – podrobení a jeho konfliktní charakter, mění se pouze lidé obsazující pozice.

Hlavní principy Dahrendorfova modelu

1. Struktura autority je nejefektivnějším modelem vysvětlení sociální integrace.
2. Struktura autority není metafyzickým východiskem, je východiskem metodickým. Jednoduše řečeno, Dahrendorf je přesvědčen, že je dobré vykročit na cestu analýzy společnosti právě z tohoto místa.
3. Struktura autority je podmínkou kooperace skupin lidí, a tak vysvětluje, jak je možná společnost.

2. Herbert Blumer: společnost jako proměnlivý soubor vztahů

Radikálně odlišný pohled na společnost zastává H. Blumer. Blumer sice věří v existenci vnějšího, objektivního světa, který je pro lidi a jejich skupiny světem objektů. Tyto objekty jsou však zároveň produkty symbolické interakce (Blumer, 1969, s. 10).²⁰ Objektem může být pro lidi všechno, co jimi může být označeno nebo k čemu se vztahují. Těmito objekty mohou být fyzické objekty, sociální objekty a abstraktní objekty (Blumer, 1969, s. 10).

Povaha objektu spočívá ve významu, který má objekt pro osobu, pro niž je objektem. Význam znamená způsob, kterým se individuum na objekt dívá a kterým je připraveno se k objektu chovat a mluvit o něm (Blumer 1969, s. 2). Objekt může mít pro různé lidi různý význam.

Lidské prostředí je vytvářeno pouze objekty, se kterými mají lidé zkušenost, tedy které znají. Lidé žijící ve stejném prostoru mohou mít jiné zkušenosti, a proto mohou stejným objektům přisuzovat odlišné významy. Mohou žít jeden vedle druhého, a přesto mohou žít v různých světech.

²⁰ Blumer mluví o objektech jako o vnější a objektivní realitě, ale zároveň ve smyslu jejich významů, které jsou jim přisuzovány lidmi.

V procesu symbolické interakce jsou objekty lidmi vzájemně označovány a interpretovány a z tohoto procesu vyrůstají nové objekty, které mají stejné významy pro lidi, kteří je v interakci vytvořili.

Lidé věnují pozornost tomu, co vidí ze své perspektivy, a popisují to tak, jak se to jeví jim. V realitě neexistuje nic, co by nebylo dáno ve formě lidských obrazů a koncepcí. To ovšem nečiní realitu empirického světa realitou pouhé individuální představy. Bylo by chybou myslet si, že když empirický svět existuje pro člověka jen jako obraz nebo koncepce, musí být realita pojmána jako obraz nebo koncepce, které jsou nezávislé na empirickém světě. Taková představa je nepravdivá, protože empirický svět často s našimi obrazy a koncepcemi nekoresponduje, a jak píše Blumer, „odmlouvá“ jim a vyzývá je (Blumer, 1969, s. 22). Člověk se ale může empirickému světu přizpůsobit nebo vyřešit jeho odpor zformováním nového obrazu nebo koncepce (Blumer 1969, s. 22).

Blumer vychází z toho, že objekty jsou sociálními produkty, které vznikají v interakčních procesech. Sociální interakce má dvě formy:

1. Nesymbolickou interakci, v níž lidé odpovídají přímo na vzájemná gesta.
2. Symbolickou interakci, která zahrnuje interpretování a definování.

Interpretování znamená určování významů jednání druhých, kterých si lidé všimají. Interpretování se skládá ze dvou kroků. V prvním kroku aktér označuje pro sebe věci, s nimiž zachází a kterým přiděluje význam. V procesu označování pro sebe aktér interaguje sám se sebou. Ve druhém kroku aktér významy selektuje, kontroluje, odmítá, přeskupuje a transformuje ve světle situace, v níž se nachází, a v souladu se směrem svého jednání. Interpretace tedy není mechanickou aplikací již ustanovených vzorců významů, nýbrž je formativním procesem, ve kterém jsou významy užívány a revidovány jako nástroje formování jednání.

Definování znamená naznačení či sdělení druhému očekávané linie jednání, tedy toho, jak má druhý jednat (Blumer, 1969, s. 66).

Objekt, a tedy celá sociální realita, je tak vždy lidskou konstrukcí, lidskou zkušeností. Je to sociální produkt v tom smyslu, že je vytvářen a přetvářen v definičním procesu, který se odehrává v interakcích. Objekt není entitou vnitřně obsahující podstatu. Jeho podstata je určována významem, který mu individuum přisuzuje. Takto zvýznamněné objekty pak vytvářejí empirickou realitu. Její základní vlastností je neustálá proměnlivost, protože významy objektů, které ji tvoří, vyrůstají ze sociální interakce, v níž jsou neustále redefinovány (Blumer, 1969, s. 12).

Život lidí a jejich jednání se neustále proměňují, a to podle změn, které se odehrávají v jejich světě objektů. Každý akt lidského jednání mění svět objektů a vybízí k nové interpretaci a definici situace. Život lidské skupiny je procesem, ve kterém lidé formují, udržují a transformují objekty svého světa (Blumer 1969, s. 12).

Blumer se také snaží vysvětlit, jak skrze interakce vznikají sociální skupiny. Podle jeho předpokladů jsou lidské skupiny složeny z individuí, která jednají s ohledem na situaci, ve které se nacházejí; lidské skupiny existují v jednání. Nezbytnými podmínkami

sdužování lidí jsou procesy interpretování a definování. Prostřednictvím těchto procesů účastníci přizpůsobují své akty jednání s ohledem na jednání druhých.

Jak ale do sebe zapadají oddělené akty jednání? K přiřazování jednání jednotlivých individuí nedochází mechanicky. Účastníci uzpůsobují své jednání napřed označením jednání druhého, jeho interpretací a pak definicí vzájemného jednání.

Analýza společného jednání vede ke dvěma významným závěrům:

1. Společná definice jednání poskytuje každému účastníkovi takovou orientaci jednání, která zapadá do orientací jednání druhých.
2. Společné jednání je nutno nazírat jako otevřené nejistotě. Společná definice jednání totiž dovoluje značné diference v individuálním jednání, a tím i ve směru společného jednání.²¹

Blumerův symbolický interakcionismus tedy předpokládá, že společnost se skládá z individuí, která jsou spolu v interakci. Interakce však nejsou médiiem, které přenáší determinanty jednání lidí. Interakce představují jednání, jehož prostřednictvím jsou vytvářeny společné definice situací a jednáním podle těchto definic situací je vytvářena sociální realita. Život sociální skupiny je proto formativním procesem, a ne výrazem předem daných faktorů (Blumer 1969, s. 12).

Ve většině situací individua sdílí společné a předem ustanovené významy očekávaného jednání. Tyto situace jsou tak časté, že vedou k pohledu na společnost jako na ustanovený řád s normami a hodnotami. Blumer k tomuto pohledu zaujímá kritické stanovisko, které vyjadřují následující dva body:

1. Není pravda, že celý rozsah života ve společnosti je výrazem předem ustanovených forem společného jednání. Objevují se také nové situace, pro které jsou existující pravidla problematická (Blumer 1969, s. 18).
2. Také v případě předem ustanovených forem společného jednání je nutno aktuální jednání ustanovovat vždy znovu. Proces formování jednání se mnohdy přehlíží. K formování jednání však dochází neustále, i když jde o jednání ustanovené a opakované. I v takovém případě se tak děje prostřednictvím duálního procesu označování a interpretace. Již ustanovené formy společného jednání totiž mohou být jak zpochybněny, tak potvrzeny. Používání termínů normy, pravidla, hodnoty atd. by nemělo zastírat, že každý z těchto termínů označuje skutečnost vyrůstající ze sociálních interakcí, které ji nejen udržují, ale také proměňují. Pravidla jsou udržována společenským životem, ne společenský život pravidly (Blumer 1969, s. 18).

Blumer kritizuje ten pohled na instituce, který v nich vidí regulované činnosti individuí, jimiž život sociální skupiny nabývá charakteru systému. Systém žije svou vlastní dynamikou, která opomíjí existenci individua. Podle Blumera však instituce nefungují automaticky z důvodu jejich vlastní dynamiky nebo z důvodů systémových požadavků.

²¹ V nové situaci však může vést snaha dosáhnout společného jednání také k přerušeni či odmítnutí další komunikace. I to je však založeno na společné definici situace. Ta např. říká, že mezi aktéry došlo ke konfliktu.

Ve skutečnosti instituce fungují proto, že lidé na různých místech něco dělají a to, co dělají, je výsledkem jejich definice situace, ve které jednají. Předpokládat, že společná jednání, jimiž je naplněna společnost, sledují ustanovené a stabilní cesty, je podle Blumera naprosto bezdůvodné (Blumer 1969, s. 19).

Podle Blumerova soudu vidí strukturalismus společnost jako ustanovenou organizaci a v důsledku toho používá koncepty jako sociální struktura, status, role, sociální stratifikace, normy, hodnoty atd. Proti strukturalismu staví Blumer koncepci, která nechápe společnost jako výsledek tlaků sociální organizace, nýbrž jako proces.

Společnost je podle Blumera konstrukce vznikající z velkého počtu společných aktů, z nichž mnohé jsou blízce spojeny, mnohé ne, některé se opakují, ale všechny slouží cílům účastníků, nikoliv požadavkům systému (Blumer 1969, s. 75).

Hlavní principy Blumerovy koncepce

1. Objektivní realita existuje; nemůžeme ji však bezprostředně poznat, protože její poznání je zprostředkováno naší subjektivní interpretací.
2. V teorii symbolického interakcionismu se neobjevuje nic, co by nebylo možno empiricky ověřit.
3. Lidé, kteří vstupují do interakcí, interpretují a definují jednání druhých a za určitých okolností přiřazují své linie jednání k liniím jednání těchto druhých.
4. Společnost se v procesu symbolické interakce (interpretování a definování) neustále proměňuje.
5. Definování situace je otevřeným procesem; z toho faktu pramení nestálost a nejistota sociálního života.

Strukturální a procesuální chápání reality se zřetelně odráží v řešení konkrétnějších problémů, např. v pojetí formování konfliktní skupiny u Dahrendorfa a v teorii sociálních problémů u Blumera.

Model formování konfliktní skupiny Ralfa Dahrendorfa

Model formování konfliktní skupiny Ralf Dahrendorfa ukazuje, jak se kvazi-skupina stává zájmovou skupinou. Konfliktní skupina se může zformovat, jsou-li splněny tři druhy podmínek.

1. Technické podmínky organizace. Tyto podmínky zahrnují program, personál, normy, materiální vybavení, pravidelné aktivity, cíl organizace a především organizační jádro a vůdce.
2. Politické podmínky organizace. Jsou jimi např. omezení kladená totalitním státem, který neumožňuje vytvořit podmínky pro organizovanost politického života, nebo stát demokratický, který tyto podmínky poskytuje. Mohli bychom tedy říci, že politické podmínky organizace souvisejí se strukturou politických příležitostí.

3. Sociální podmínky organizace. Jsou to např. podmínky komunikace mezi „členy“ kvazi-skupin.

Dahrendorf si uvědomuje, že ačkoli model formování konfliktní skupiny neobsahuje žádné předpoklady psychologického charakteru, je nutno je vzít v úvahu.

Je např. nezbytné sledovat, za jakých psychologických podmínek se lidé mohou orientovat ve shodě nebo proti očekávaným zájmům své pozice. Dalšími proměnnými jsou např. solidarita zájmových skupin, intenzita manifestovaného zájmu, stupeň identifikace individua s různými asociacemi.

Přestože uvedené podmínky jsou psychologickými faktory, nejsou to uvědomované procesy vytváření reality. Mohou být jako proměnné pozitivisticky měřeny a vztaženy k vybrané závisle proměnné, např. k intenzitě konfliktu. Dahrendorf také neukazuje, jak by mohly být uvedené faktory organicky zakomponovány do strukturního modelu chování.

Teorie sociálních problémů Herberta Blumera

Podle Herberta Blumera (1971) spočívá typický způsob vysvětlení sociálního problému ve snaze poukázat na objektivní podmínky jejich vzniku, které spočívají ve tkaní společnosti. Sociologové uznají něco za sociální problém až poté, co o něm začne jako o problému mluvit společnost. Zabývají se prostě pouze tím, čím se zabývá společnost.

Sociální problémy jsou však kolektivním výtvorem. Proces kolektivní definice sociálního problému má pět etap:

1. Objevení se sociálního problému

Sociální problém není výsledkem objektivních podmínek. Je výsledkem kolektivní definice, ve které je daná sociální situace označena a definována jako sociální problém. Je chybou myslet si, že každá škodlivá situace je pro společnost automaticky sociálním problémem. Často se stává, že lidé, kteří vnímají určité podmínky jako škodlivé, nejsou schopni probudit žádný společenský zájem o tyto podmínky. Dále platí, že to, co je v jedné společnosti pokládáno za škodlivé a je sociálním problémem, se v jiné společnosti za sociální problém nepovažuje.

2. Legitimizace sociálního problému

Po získání prvotního zájmu musí být sociální problém legitimizován. Musí získat respekt v arénách veřejných diskusí. Jsou jimi např. tisk a další komunikační média, kostely, školy, občanské organizace, legislativní orgány a byrokratické aparáty. Do arén veřejných úvah však problém neproniká jen proto, že je některými lidmi považován za vážný. K tomu, aby do těchto arén pronikl, musí být mobilizováno jednání dalších lidí.

3. Mobilizace jednání

Dostane-li se problému pozornost a nabude-li legitimacy, stává se předmětem diskusí, kontroverzí atd. V nich se objevují přehnané požadavky a překroucené obrazy věci.

To vše se děje v komunikacích skrze média, v náhodných i organizovaných setkáních, v legislativních komorách, ve vyšetřovacích výborech atd. Tak se vytváří společná definice situace, kterou je významná část společnosti mobilizována k jednání.

4. Formování oficiálního programu jednání

Oficiální program jednajících skupin je skoro vždy výsledkem vyjednávání. V této fázi se vytváří koncentrovaná forma kolektivního obrazu sociálního problému. Program jednání je oficiální definicí sociálního problému.

5. Uskutečňování programu

Program se vždy uskutečňuje v modifikované formě. V této fázi se setkávají ti, kdo se v plánu angažují s těmi, jichž se plán dotýká a kdo mu oponují. Obě skupiny se snaží o modifikaci programu, a tak se nově definují situace (Blumer 1970-1, s 298-306).

Srovnání

Srovnání modelů společnosti obou autorů ukazuje, že jejich pohledy na sociální realitu jsou principiálně odlišné.

Východiskem Dahrendorfových úvah je myšlenka, že rozdělení autority ve svazcích panství je poslední „příčinou“ formování konfliktních skupin. Podle Dahrendorfa nelze tuto tezi empiricky testovat; její validita se projevuje užitečností pro potřeby vysvětlení. Tato teze neříká nic o podstatě sociální reality. Je to výchozí předpoklad Dahrendorfových úvah o možnosti vysvětlit chování lidí. Tímto předpokladem je však zkoumaná varieta chování lidí a jeho výsledků omezena. Lidské chování je v důsledku tohoto předpokladu vysvětlováno jako produkt strukturních podmínek, které vedou k určitému typu chování. Chování Dahrendorfova člověka, přesněji spíše skupiny, je odvozeno z předpokladu existence struktury, která je z hlediska člověka vnější a na něm nezávislá.

Blumer vysvětluje realitu pohledem a jednáním aktéra. Ten je svobodným individuem, které spoluvytváří svět jednáním vedeným jeho definicemi situací. Každá nová definice situace vede k jednání, které mění realitu, a tato realita vstupuje jako interpretovaný prvek do nové definice situace. Varieta jednání není omezena přijetím určujících podmínek. Ani Blumer se však nemůže vyhnout předpokladu, který není empiricky testovatelný. Tímto předpokladem je myšlenka, že se člověk adaptuje na měnící se podmínky sociální reality.

Předpoklady obou autorů se zřetelně projevují v řešení konkrétnějších problémů – modelu formování konfliktní skupiny u Dahrendorfa a teorie sociálních problémů u Blumera.

Dahrendorf pro vysvětlení formování konfliktní skupiny žádné lidi, jejich prožitky a interpretace nepotřebuje. Odkazuje na faktory, které jsou z hlediska lidí vnější. Jednání individuálních aktérů nic nevysvětluje, neboť samo je výsledkem existence těchto vnějších skutečností, jimiž jsou např. postavení člověka ve struktuře autority, stupeň násilí konfliktu, organizační podmínky atd.

Srovnání ukazuje, jak důležitou roli sehrává v Blumerově teorii sociálních problémů aktivní jednání aktérů, kteří ve společných interakcích sociální problémy vytvářejí a také společnými definicemi situací nacházejí jejich řešení. Bylo by možno identifikovat konkrétní aktéry a jejich vliv na společnou definici situací. Interakce samy jsou nutnou a postačující podmínkou změny definic situací. Každý nový akt jednání, např. rozhlasová zpráva, otevírá novou sekvenci interakcí, vede k novým definicím situací a k novým aktům jednání.

Oba modely společnosti se v pohledu na realitu odlišují natolik, že je oprávněné mluvit o dvou paradigmatech. Zároveň však podle mého soudu platí, že realita může být vysvětlována oběma způsoby, přičemž jejich priorita je nerozhodnutelná. Prioritní postavení jednoho nebo druhého modelu při vysvětlení konkrétního jevu pak závisí na efektivitě modelu jako nástroje vysvětlení, tedy na tom, na jaké otázky a jak dokáže odpovědět.

LITERATURA

BLUMER, H.: *Symbolic Interactionism*. Englewood Cliffs, New Jersey, University of California Press 1969.

BLUMER, H.: Social Problems as Collective Behavior. *Social Problems*, 18, 1971, č. 3, s. 298–306.

DAHRENDORF, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London, Routledge and Kegan Paul 1969.

SUMMARY

It is possible to identify two models of social reality: “the structural” and “the processual” one. Both models are based on radically different assumptions and thus it is possible to speak about two paradigms. The representative of the structural paradigm is R. Dahrendorf and the representative of the processual paradigm is H. Blumer. The article concerns with comparison of both writers and in this way identifies basic principles of both paradigms. Dahrendorf’s view of the society is based on unchangeable structure, which is a structure of authority. Authority is distributed along the line of domination – subjection and determines behaviour of social groups, which is latently conflictive. Blumer’s view of the social reality is based on interactions. In these interactions actors define situations in which they find out themselves. Every action changes the situation and thus the process of defining is open-ended.

KEY WORDS

H. Blumer, R. Dahrendorf, definition of situation, conflict group, process, structure, social problem.

Mgr. František Znebežánek, Dr.
znebejan@ffnw.upol.cz

Andragogika v otázkách

Hana Bartoňková

Andragogika je zde chápána jako věda o člověku, ve svých důsledcích (resp. spíše ve svých východiscích) jako věda humanitní. Každá věda zabývající se člověkem pracuje na základě své obecnější představy o něm, to znamená, že pracuje na základě určité **antropologie** (Wolf, 1999). A člověk je nepochybně rozhodujícím kritériem pro status, který je připisován **humanitním vědám**. Podstatné, resp. jak uvádí Foucault nejdůležitější však je, že humanitní vědy nezdědily žádnou oblast, která by už byla naznačena a současně ve svém celku vymezená, přesto však ponechaná ladem a kterou by měly za úkol zpracovat pomocí pojmů a vědeckých metod (Foucault, 2000).

Cílem tohoto příspěvku je klást otázky, konkr. metodologické otázky andragogiky. Andragogiku můžeme chápat v dimenzi vědy, praxe a studijního oboru a je třeba říci, že etablování andragogiky jako studijního oboru výrazně souvisí s jejím vědním statutem a rovněž s jejím polem praxe, resp. akčním polem. Zde půjde především o andragogiku jako pole vědy, resp. o její vědní status a identitu. Nevyhnu se však i zmínce o andragogice jako studijním oboru a poli praxe. Jako základní nástroj pro formulaci otázek využiji metodologické aspekty vědy především z pohledu Foucaulta, ale také Poppera, Morina, či Kuhna a dalších. Vzhledem k rozsahu příspěvku se omezím jen na nastínění hlavních oblastí směřujících k formulaci metodologických a tedy i strategických a legitimačních otázek andragogiky. Více je možné najít ve zde citované literatuře.

Foucault v Archeologii vědění říká (Foucault, 2002, s. 275), že „...jakmile je věda utvořena, nepouští se již znovu sama a ve spojeních, jež jsou jí vlastní, do všeho, co formovalo diskurzivní praxi, v níž se objevila. Stejně tak ani nerozptyluje vědění, aby je odkázala do prehistorie omylů, předsudků či fantazie, které ji obklopuje. Vědění není epistemologickým lešením, jež ve vědě, která je překonala, zmizí. Věda (či to, co je jako věda prezentováno) se umísťuje v poli vědění a hraje v něm jistou roli. Roli, která je různá podle různých diskurzivních formací a mění se s jejich mutacemi. V každé diskurzivní formaci se vyskytuje specifický vztah mezi vědou a vědění“. Domnívám se, že na tomto místě se vynořuje **jeden z hlavních metodologických problémů andragogiky**: Andragogika se totiž (v rozporu s tím, co je uvedeno výše) stále znovu pouští (ať už sama, nebo ve spojeních, jež jsou jí vlastní) do všeho, co formovalo diskurzivní praxi, v níž se objevila a stále rozptyluje oblast vědění, které ji obklopuje. Šanci pro ni je právě **ukázat, jak je jako věda vepsána a jak funguje v žílu vědění**.

Vědecké teorie dávají formu, řád a organizaci verifikovaným údajům, na nichž se zakládají. Vývoj vědeckého zkoumání neznamena jen růst a rozšiřování vědění. Znamená také změnu a zlomy, přechod od jedné teorie k druhé. Vědecké teorie jsou smrtelné a jsou smrtelné, protože jsou vědecké. Popperovo vidění vývoje vědy odpovídá vidění přirozeného výběru, ve kterém některé teorie nějaký čas vydrží ne proto, že jsou pravdivé, nýbrž proto, že jsou lépe adaptovány na současný stav poznání (Popper, 1994). V této souvislosti lze konstatovat, že **andragogika není ještě plně adaptována** – objeví se vždy, když je krize, je adaptována na krizi, nikoliv na současný stav vědění, proto se pořád opírá o jiné vědy, proto se pohybuje a krouží jako Foucaultovo kyvadlo prostorem vědění, aniž by měla přesně určené místo. (Bartoňková, 2004).

Podobně se na to dívá Kuhn, když říká, že během vědeckého vývoje vznikají revoluční změny, v nichž se jedno paradigma, nejvyšší princip kontrolující vidění světa, vyčerpá a uvolní místo novému paradigmatu (Kuhn, 1997). Co ale dělá z teorie vědeckou teorii, když to není „pravda“? Popper říká, že věda je vědecká tehdy, jestliže připustí, že může být někdy dokázána její nepravdivost. Vědění tak pokračuje v empirické rovině tím, že rostou „pravdy“, a v teoretické rovině tím, že se eliminují omyly. Hra vědy není hrou, ve které vlastnime a rozšiřujeme pravdu, je to hra, kde se boj o pravdu mísí s bojem proti omylu (Popper, 1995).

Je třeba však brát v úvahu – jak uvádí Morin, že vědecký vývoj zahrnuje i jistý počet „negativních“ rysů, které jsou dobře známy, ale které se často jeví pouze jako druhotné nepřijemnosti nebo nepatrné vedlejší produkty (Morin, 1995).

1. Rozvoj jednotlivých vědeckých disciplín, případně jejich přibývání nepřináší pouze výhody spojené s dělbu práce (tj. příspěvek specializovaných částí k soudržnosti organizujícího celku), ale také nevýhodu superspecializace: izolaci a parcelizaci vědění.
2. Objevuje se rovněž velký nesoulad mezi vědami o přírodě a tím, čemu se předběžně říká vědy o člověku.
3. Antroposociální vědy dosáhly všech nechtěností specializace, ale nedospěly k žádné z jejich výhod. Globální pojmy člověka, jedince a společnosti, které zahrnují několik disciplín, se mezi tyto disciplíny ve skutečnosti roztříštily a interdisciplinární úsilí je obnovit je neúspěšné.
4. Tendence k roztříštění, rozloučení a ezoterizaci vědeckého vědění rodí tendenci k jeho anonymizaci. Podle Morina nelze rovněž vyloučit ani hypotézu, že samotný pohyb ke specializaci bude zdrojem nového obecného tmářství, protože se v ní i sám specialista stane nevědomým vzhledem ke všemu, co se netýká jeho disciplíny, a ten, kdo specialista není, předem rezignuje na veškerou možnost uvažování o světě, životě a společnosti a přenechá tuto oblast vědcům, kteří pro ni nebudou mít ani čas ani pojmové prostředky. To je stejně paradoxní situace jako ta, kde vývoj vědy vede k rezignaci na nevědomost a kde vývoj vědy je zároveň vývojem nevědomosti.
5. Stále více si uvědomujeme, že vědecký pokrok přináší stejně tolik možností zotročení nebo smrti jako možností prospěchu.
6. Kromě toho je třeba zmínit ještě tu skutečnost, že moc vytvořená vědeckou činností zcela uniká vědcům samým. Tato moc, na úrovni výzkumu roztříštěná, se na úrovni

ekonomické a politické opět koncentruje. Vědci tak vytvářejí moc, nad níž moc nemají, ale která už závisí na všemocných instancích schopných používat důkladně možnosti manipulace a destrukce, jež vycházejí ze samotného vývoje vědy.

Podle Morina by bylo rovněž velkou chybou snít o vědě očištěné od veškeré ideologie a obsahující jen a pouze „pravdivou“ vizi světa nebo teorii. „Ve skutečnosti **konflikt ideologií**, metafyzických předpokladů (ať už vědomých nebo ne) je podmínkou sine qua non životnosti vědy“ (Morin, 1995, s. 16). Popper říká něco podobného, když píše, že věda, zvláště pak vědecký pokrok, potřebuje stále větší konkurenci hypotéz a stále přísnejší ověřování těchto hypotéz (Popper, 1994). I zde je možné najít jeden z problémů andragogiky – zjednoduším-li to, mohu konstatovat, že v andragogice chybí konflikt ideologií, chybí konkurující si hypotézy. Andragogická literatura (zvláště česká, ale i zahraniční) a průběh setkání kateder andragogiky (Olomouc, Praha, Bratislava, Prešov) je důkazem toho, že se sice objevují neustále nové myšlenky, domněnky, ideologie, event. i hypotézy, nejde však o jejich konkurenci. Obvykle dochází k tomu, že všichni souhlasí se vším, a nebo k tomu, že se nová myšlenka přidá k těm stávajícím a rozšíří se tak pole, či jádro andragogiky, a to většinou „v zájmu tvorby nové disciplíny“, či „v zájmu ujasňování jejího statusu“, ať už toho disciplinárního, či vědního. Kromě toho zde dochází ještě k jedné skutečnosti – totiž k tomu, že na těchto setkáních a v andragogické literatuře říkáme mnohem častěji co andragogika není, než co je. Andragogika však z tohoto úhlu pohledu není jediná věda, která „má“ problém se svou vědeckostí a teoretickou čistotou, event. s konfliktem ideologií. Například i sociologie, která existuje mnohem déle než andragogika a která sama sebe již dlouhou dobu vydává za vědu, má jistý problém.

I když, jak uvádí Morin, „... fyzik není inteligentnější než sociolog, kterému se dosud nepodařilo udělat ze sociologie vědu. Jde o to, že v sociologii (pozn. aut.: a stejně tak v andragogice) lze pravidlo hry stanovit daleko obtížněji: experimentální verifikace je tu téměř nemožná a stále se zde projevují subjektivní hlediska.“ (Morin, 1995, s. 17). Myšlenka, že základní moc vědy spočívá v pravidlech vlastních její hře na pravdu a omyl, nám ukazuje, že to, co musíme za všech okolností chránit jako základní podmínku samotného života vědy je **konfliktní pluralita uvnitř hry**, která podléhá empiricko-logickým pravidlům. Vědecké poznání bychom neměli izolovat od podmínek jeho vzniku, ale neměli bychom je na ně ani redukovat. Vědu bychom neměli chápat prostě a jednoduše jako společenskou ideologii, vede přece na poli empirické verifikace neustálý dialog se světem jevů.

Součástí požadavku na institucionalizaci akademických oborů je podle Wallersteina **požadavek univerzality** (srov. dále: požadavek komplexnosti podle Morina), obecnosti (jakkoliv vymezený) – tedy obecné relevance, obecné aplikovatelnosti, obecné platnosti (validity) – je vnitřní součástí zdůvodňování oprávněnosti ve všech akademických oborech (Wallerstein, 1998). Veškeré institucionalizované vědění se rozvíjí z předpokladu, že poučení z jednoho případu má významný vliv na další případ a že seznam možných případů je prakticky nekonečný. Je ovšem nutno upřesnit, že všechna taková tvrzení jsou zřídka přesvědčivá jednou pro vždy. Tři hlavní součásti současného vě-

dění (tedy humanitní obory, přírodní vědy a sociální vědy), včetně oborů, které nejsou umístěny v jejich rámci, neustále bojují na mnoha různých frontách – intelektuálních, ideologických a politických, aby obhájily své různé požadavky na obecnost. Dochází k tomu proto, že všechny takové požadavky jsou samozřejmě historicky specifické, pochopitelné pouze v rámci určitého sociálního systému a vždy podporované historicky danými, tedy dočasnými institucemi a praktikami. Tyto požadavky a praktiky se vzájemně doplňují a jsou navíc povzbuzovány institucionální reprodukcí nebo dělením oboru. Změna má obvykle podobu adaptace – stálého doladování jak předávání univerzálních poučení, tak i způsobů, jak jsou předávána. Historicky to znamenalo, že jakmile byl obor institucionalizován, bylo obtížné jeho univerzální požadavky úspěšně zpochybňovat, a to bez ohledu na jejich intelektuální přijatelnost.

Kuhn říká, že vědecká revoluce – pokud jde o její ideální případ, kdy se dotýká samotných základů – vede k přeměně paradigmatu, tj. **principů spojování a vylučování**, které ovládají veškeré myšlení a veškerou teorii, a tím dokonce ke změně světového názoru (Kuhn, 1997). Díváme-li se tedy na andragogiku jako na součást paradigmatu, pak je třeba stanovit principy spojování a vylučování – tedy stanovit pravidla hry, kterou hraje.²²

Pro andragogiku je však podstatný ještě jeden princip, o kterém hovoří Morin, a to **princip komplexnosti** (Morin, 1995). Ten je podle něj založen na nutnosti rozlišovat a analyzovat, ale kromě toho se snaží vytvořit spojení mezi tím, co je rozlišováno, objektem a okolím, pozorovanou věcí a jejím pozorovatelem. Snaží se ne obětovat část celku, nebo celek částí, nýbrž uchopit obtížnou problematiku organizace, v níž je nemožné poznat částí, neznáme-li celek, ani poznat celek, neznáme-li jednotlivé části. Domnívám se, že toto je jeden z problémů a současně jedna z výzev pro andragogiku, kde „komplexní pohled“ bývá prezentován jako „výhoda“ andragogiky, resp. jako její plus na rozdíl od jiných sociálních věd, na druhou stranu se v andragogice pak často pro jednotlivé části ztrácí celek a pro celek zase jednotlivé části. Princip komplexnosti usiluje o to, aby otevřel a všude rozvíjel dialog mezi řádem, neurovnaností a organizací, aby uchopil jevy v jejich specifčnosti na každé z jejich úrovní. Snaží se o **polykulární nebo polyskopické vidění**, ve kterém například už nebude nemožné spojení fyzického, biologického, duchovního, kulturního, sociologického a historického rozměru toho, co je lidské (Morin, 1995). Zjednodušeně řečeno, jde zde o to hledat spojení mezi sférou objektů a sférou subjektů, které tyto objekty vnímají. Jde o to, aby byl vytvořen vztah mezi přírodními a humanitními vědami, aniž je budeme redukovat na jedny nebo na druhé.

Morin (Morin, 1995) se také věnuje výzkumu ve vědě. Aplikují-li jeho slova na andragogiku, pak mohou konstatovat, že pro andragogický výzkum jsou podstatné následující prvky:

1. Instituce, resp. instituční, tedy technicko-byrokratické rysy vědy nemají dusit její smysl pro dobrodružství, měly by jej naopak podporovat.
2. Vědy mají být schopny tázat se samy na sebe, tj. věda má být s to zkoumat samu sebe.

²² Analogie s Wittgensteinovými jazykovými hrami a pojetím andragogiky jako jazykové hry se zde přímo nabízí.

3. Je třeba napomáhat procesům, které by umožnily současné vědecké revoluci změnit struktury myšlení a stimulovat je.

Pro vznik a rozvoj nové myšlenky, nové teorie, či základu nové vědy je podle Morina životně nutné splnění dvou podmínek (Morin, 1995):

1. udržení a rozvoj teoretického (ideologického, filozofického) pluralismu ve všech vědeckých institucích a komisích,
2. ochrana odchylek, tzn. že je třeba tolerovat, resp. podporovat odchylky uvnitř programů a institucí, a to i když existuje riziko, že originalita bude jen podivínstvím a to, co se zdálo pozoruhodné, se ukáže jen směšné.

„Nutná **sebeanalýza vědy** předpokládá, že se vědci budou chtít ptát sami sebe, což opět předpokládá, že sami vyprovokují krizi, tj. že objeví zásadní rozpory, do nichž ústí moderní vědecká aktivita, a zejména protikladné příkazy, kterým je podřízen každý vědec.“ (Morin, 1995, s. 25)

Zde se opět dostáváme k jednomu z ústředních problémů andragogiky jako vědy (viděno v kontextu toho, co bylo uvedeno doposud). V andragogice chybí konflikt ideologií, konkurence hypotéz, sebeanalýza vědy. Nejsou to andragogové, kdo vyvolávají, resp. vyprodukují krizi. Krizi v andragogice provokují spíše ti, kteří jsou „mimo“ ni, než ti, kteří hrají vnitřní andragogickou jazykovou hru. Andragogika dává neustále spoustu odpovědí, neklade si ale žádné otázky. Toto konstatování se může jevit jako nedůležité, irelevantní, či banální. Považuji jej ovšem v daném kontextu za stěžejní, a i když se to může zdát jako neobvyklé, obecným cílem tohoto příspěvku je **klást otázky**.

Základním výzkumným problémem již nejsou tradice (jak tomu bylo např. u historie), **ale hranice** (Foucault, 2002). Existuje-li tu **nějaký andragogický paradox**, nespočívá v tom, že by andragogika zmnožovala difference, nýbrž v tom, že je odmítá redukovat. Právě zde je podle mého soudu možné najít místo pro to, jak zkoumat andragogiku, zvláště jde-li o její problémy s legitimizací. **Andragogika jako vědní či studijní obor, či jako pole praxe nemá problém s tradicí**. Můžeme spolu s Benešem jednoduše konstatovat, že (Beneš, 2001): jsme zde již dlouho, je nás hodně, nějakým způsobem jsme potřební a užiteční. Navíc historii andragogického myšlení můžeme vysledovat až ke Konfuciovi, kde můžeme najít zárodky Šimkova pojetí andragogiky jako vědy o orientaci dospělého člověka v kritických uzlech životní dráhy a rovněž jako vědy o individuálních a sociálních souvislostech změn syntetického statusu (Bartoňková, Šimek, 2002). Právě u Konfucia totiž nalézáme široké pojetí andragogiky (samozřejmě aniž by své pojetí nazýval andragogikou), důraz klade na výchovu, vzdělávání a péči (což je i základ Jochmannova pojetí andragogiky – i když zde najdeme větší inspiraci spíše Platonem a především Komenským). (Jochmann, 1990)

Andragogika má však spíše problém s hranicí (tedy s rozdělením, nejde tu již o založení, o sledování linie, nýbrž o rozdělení, o transformace, které založení nahrazují a které představují jeho obnovování)!

Již jsem zde zmínila, že je velmi těžké a metodologicky problematické hovořit o andragogice obecně, musíme zde rozlišovat mezi andragogikou jako vědní disciplínou, andragogikou jako studijním oborem a andragogikou jako polem praxe. Toto vnímání andragogiky můžeme za pomoci Foucaulta specifikovat takto: „... andragogika se stává humanitní vědou až tehdy, je-li její obor určitým způsobem interpretován a tato interpretace říká, že v hloubi všech poznávacích procesů existuje subjektivní bytost, bez jejíž reprezentace by nic, co se odehrává ve společnosti, životě a řeči, nemělo smysl.“ (Frank, 2000, s. 113). Každý obor uvnitř svých hranic pak uznává pravdivé a falešné propozice, avšak za svými mezemi odmítá celou galerii vědeckých zručností. Vnější svět každé vědy je více zalidněn, než se myslí: existují tu bezprostřední zkušenosti, imaginární témata, jež jsou od nepaměti stálými nositeli a obnovovateli věr. Možná však, že v této oblasti není omylů v přísném slova smyslu, neboť omyl se může vynořit a být určen jen uvnitř vymezené praxe; vně bloudí naopak nestvůry, jejichž forma se mění s dějinami vědění. Krátce – určitá propozice musí splňovat komplexní a tvrdé požadavky, má-li náležet k celku nějaké disciplíny (Foucault, 1994). Ve Foucaultově pojetí je podle mého soudu velice blízký význam terminů „studijní obor“ a „vědecká disciplína“, neboť disciplínou Foucault rozumí „... soubory výpovědí, jež si vypůjčují svou organizaci u vědeckých modelů, jež mají sklony ke koherenci a k průkaznosti, které jsou vnímány, institucionalizovány, šířeny a někdy i vyučovány jako vědy.“ (Foucault, 2002, s. 266).

Z výše uvedeného však vyplývá řada otázek, ke kterým se za chvíli dostaneme. Andragogika je na tom podobně jako např. psychiatrie. Stejně jako v případě psychiatrie, ani u andragogiky – vracíme-li se v čase a hledáme-li, co mohlo předcházet jejímu založení jako disciplíny – **nenacházíme žádnou „předběžnou disciplínu“**. Uvedla jsem sice, že andragogika má dlouhou tradici, ale s troškou nadsázky je možné říci, že „andragogika má dlouhou tradici, ale krátké trvání“ a je třeba si uvědomit, že to, co spadá do vývoje andragogického myšlení (Konfucius, Platon, Aristoteles, Quintilianus, Akvinský, Vives, Erasmus Rotterdamský, Luther, Komenský, Locke, Pestalozzi, Rousseau a další), netvořilo žádným způsobem autonomní disciplínu, ale nanejvýše jednu položku v analýze vzdělávání dospělých, přístupu k dospělému člověku, k péči o něj, k funkcím a úkolům výchovy, ke vztahu výchovy a vzdělávání a vzdělávání dospělých, ke konceptu celoživotního vzdělávání, k didaktice vzdělávání dospělých atd. Nicméně navzdory absenci jakékoli ustavené disciplíny zde existovala diskurzivní praxe. Lze říci, že tato diskurzivní praxe byla součástí „věd o výchově“. Existovala zde tedy diskurzivní formace zcela přístupná popisu, již však neodpovídá žádná definovaná disciplína, kterou bychom mohli srovnat s andragogikou, resp. mohla by existovat – mám na mysli pedagogiku – základní tendencí andragogiky zvláště v jejich počátcích však bylo vymknout se z pedagogiky, výrazně se od ní odlišit (jak v metodách, tak ve východiscích).

Předchozí text nastiňuje jen velmi stručně některé metodologické aspekty andragogiky, pro jejich podrobné rozpracování zde není prostor. Přesto i v této podobě (a spolu s jejich konsekvencemi) vedou k formulaci některých otázek – dle mého soudu stěžejních pro andragogiku.

1. **Splňuje andragogika základní požadavky existence vědy**, jak jsou zde stručně nasti-
něny?
 - konflikt ideologii (konkurence hypotéz)
 - polykulární, polyskopické vidění
 - princip komplexnosti (požadavek univerzality, obecnosti)
 - principy spojování a vylučování (jako základní charakteristiky paradigmatu), tzn. stanovuje andragogika pravidla hry, kterou hraje?
2. Andragogika musí **rozlišovat mezi věděním a vědou**. Co je v andragogice vědou a co vě-
děním? Dá se to tak rozdělit? Nebo zaplňuje andragogika „pouze“ prostor věděním?
3. Jakmile je věda utvořena, nepouští se již podle Foucaulta znovu sama do toho, co
formovalo její diskurzivní praxi. Andragogika se k tomu však neustále vrací a rozpty-
luje tak oblast věděním, které ji obklopuje. **Co to znamená? Je andragogika „zatím“ jen
diskurzivní praxí, polem praxe, nebo je vědou, ale dělá chybu, že se stále vrací k tomu,
co ji formovalo?** Nebo je to naopak pro andragogiku výhodou, že se k tomu vrací
a vypovídá to tom, že konfigurace andragogiky (resp. všech humanitních věd) se
odlišují od konfigurace věd v přísném slova smyslu, jak o tom hovoří např. Foucault?
(Foucault, 1987. Bartoňková, 2004)
4. Budu-li parafrázovat Foucaulta (Foucault, 1994), pak je možné říci, že andragogika se
stává humanitní vědou až tehdy, je-li její **obor** určitým způsobem **interpretován** a tato
interpretace říká, že v hloubi všech poznávacích procesů existuje **subjektivní bytost**,
bez jejíž **reprezentace** by nic, co se odehrává ve společnosti, životě a řeči, nemělo
smysl (Frank, 2000). **Co to pro andragogiku znamená? Jsou tyto podmínky splněny?
Kde jsou hranice andragogiky jako studijního oboru?** Co je třeba splnit proto, aby
andragogika byla ve Foucaultově pojetí humanitní vědou (viz subjekt, interpretace,
reprezentace)? Co je vnitřní a co vnější prostor andragogiky? Má andragogika dis-
kurzivní praxi, resp. čím se tato praxe vyznačuje, součástí kterých dalších věd je?
5. Přínejmenším stejně důležité je najít **typ zakládajícího věděním**, který umožňuje pojímat
andragogiku jako pole praxe, studijní obor i vědní disciplínu současně. Problém vi-
dím do značné míry v tom, že jestliže např. Foucault, který o podobné problematice
hovořil (Foucault, 1987), mohl v psychiatrii pracovat s kategoriemi „šilenství proti
ne-šilenství“, „normálnost proti nemoci“ atd., tak **v andragogice tyto dyády chybí**.
6. **Základním výzkumným problémem podle Foucaulta již nejsou tradice, ale hranice** (Fou-
cault, 2002). Právě zde je podle mého soudu možné najít místo pro to, jak zkoumat
andragogiku, zvláště jde-li o její problémy s legitimizací. **Andragogika nemá problém
s tradicí, andragogika má problém s hranicí** (tedy s rozdělením, nejde tu již o založení,
o sledování linie, nýbrž o rozdělení, o transformace, které založení nahrazují a které
představují jeho obnovování).
7. Foucault (Foucault, 2002) říká, že **humanitní vědy nemají jiné metody a jiný předmětný
obor, než vědy v přísném smyslu, ale svůj předmět jinak interpretují**. Humanitní vědy
stojí proti skutečným vědám jako metavědy či hypervědy právě tím, že je zdvojují
teorií subjektu. Jakým způsobem se však vědecké postupy přenášejí do postupů hu-
manitních věd? Foucault uvádí tři modely (půjčuje si je z biologie, ekonomie a ja-

zykovědy), které označuje rovněž jako humanitně vědné kategorie: jsou to dvojice **funkce a norma, konflikt a pravidlo, význam či smysl a systém**. První člen dvojice (funkce, konflikt, význam/smysl) označuje vždy *konstituující a takřikajíc aktivní či genetický prvek daného vztahu*. Druhý (norma, pravidlo, systém) znamená *hlubkový strukturní řád, jenž – aniž by byl uvědomován – zabezpečuje průběh, interpretovatelnost a ovládnutí prvního* (Frank, 2000). **Jak je to u andragogiky, jakým způsobem si andragogika přenáší vědecké postupy do svých postupů?** Co je v andragogice funkce, konflikt a význam či smysl? A co je v andragogice norma, pravidlo a systém? Dá se takto určit? Probíhá v andragogice stejným způsobem přenesení vědeckých postupů do humanitních věd?

8. Nabízí se rovněž otázka, zda není jednota (nebo i diferenciací) diskurzu založena spíše na **prostoru**, v němž se různé objekty vyskytují a neustále transformují, než na stálosti a jedinečnosti **jednoho objektu**. Navíc, jak uvádí Foucault „...jedno téma může být založeno na více typech diskurzu“ (Foucault, 2002, s. 55). Jsem přesvědčena, že **podobně je tomu i u andragogiky, která svým charakterem jako transdisciplinární, event. interdisciplinární věda zpracovává téma, které může být založeno na více typech diskurzu**. Navíc s tím koresponduje i Wittgensteinova teorie jazykových her a její využití v andragogice, kde podstatu tohoto využití představuje pluralita jazykových her a skutečnost, že mluvčím jazykové hry může být jednak subjekt, ale také situace, kontext, podmínky atd. (Wittgenstein, 1998). Nejsou to totiž objekty, co zůstává konstantní, není to ani oblast, kterou vytvářejí, nejsou to dokonce ani způsoby jejich charakterizace. Je to vztah mezi povrchy, na nichž se mohou objevit, na nichž se mohou vymezit, na nichž je lze analyzovat a specifikovat. **Jednota diskurzu je tak založena spíše na prostoru, než na stálosti objektů**.

Výše uvedený text představuje skutečně jen nástin některých otázek v andragogice vyplývajících z jejího metodologického, strategického a tedy i legitimizačního statusu. Odpovědi na ně nejsou jednoduché, představují vytvoření rozsáhlé argumentační základny pro andragogiku v poli vědy, v poli praxe i v poli studijního oboru a operacionalizaci a kontextualizaci její diskurzivní praxe. Představují tak ale současně pro andragogiku značnou výzvu.

LITERATURA

- BARTOŇKOVÁ, H.: *Foucaultovo andragogické kyvadlo*. 1. vyd. Praha, MJF 2004.
BARTOŇKOVÁ, H.; ŠIMEK, D.: *Andragogika*. 1. vyd. Olomouc, VUP 2002.
BENEŠ, M.: *Andragogika - filozofie - věda*. 1. vyd. Praha, EUROLEX BOHEMIA 2001.
FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*. 1. vyd. Praha, HERRMANN A SYNOVÉ 2002.
FOUCAULT, M.: *Diskurs, autor, genealogie*. 1. vyd. Praha, SVOBODA 1994.
FOUCAULT, M.: *Slová a věci: Archeológia humanitných vied*. 2. vyd. Bratislava, KALIGRAM 2000.
FRANK, M.: *Co je neostrukturalismus?* 1. vyd. Praha, SOFIS 2000.

- JOCHMANN, V.: Andragogika a její pojetí. In: *Antologie textů k andragogice*. Red. V. BOČKOVÁ. Olomouc, VUP 1991, s. 5–9.
- KUHN, T.: *Struktura vědeckých revolucí*. 1. vyd. Praha, OIKOYMENH 1997.
- MORIN, E.: *Věda a svědomí*. 1. vyd. Brno, ATLANTIS 1995.
- POPPER, K. R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé I. a II.* 1. vyd. Praha, OIKOYMENH 1994.
- POPPER, K. R.: *Bída historicismu*. 1. vyd. Praha, OIKOYMENH 1994.
- POPPER, K. R.: *Věčné hledání*, 1. vyd. Praha, OIKOYMENH 1995.
- WALLERSTEIN, I. a kol.: *Kam směřují sociální vědy*. 1. vyd. Praha, SLON 1998.
- WITTGENSTEIN, L.: *Filozofická zkoumání*. 2. vyd. Praha, FILOZOFICKÝ ÚSTAV AV ČR 1998.
- WOLF, J.: *Člověk a jeho svět*. 2. vyd. Praha, KAROLINUM 1999.

SUMMARY

Andragogy has some methodological, strategical and legitimizational problems. This problems are general formulated in this paper on the basis of Foucault's, Morrin's, Popper's, Kuhn's theory. On this basis are formulated some key questionns for andragogy and for their strategy and legitimization.

KEY WORDS

Andragogy, methodology of andragogy, key questions in andragogy, legitimization of andragogy, andragogy as a science

Mgr. Hana Bartoňková, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP
Wurmova 7
771 80 Olomouc
bartonkh@ffnw.upol.cz, bartonkh@tiscali.cz

Andragogika a rozhodovací proces

Veronika Gigalová

Cíl textu: cílem je popsat **komunikaci** jako kategorii nutnou pro vytvoření a udržení formální organizace jako sociálního systému a zároveň vymežit její vliv na kompetence manažera v oblasti rozhodování v konkrétním organizačním prostředí.

Management je technologií, která si za úkol klade vymežit základní etapy a fáze jednotlivých manažerských funkcí, a tak zjednodušit poměrně náročnou manažerskou činnost. V podstatě se jedná o vytváření základních principů řízení pro fungování formálních organizací, zajištění hierarchie v rámci organizace, rozdělení moci a zároveň neopomíjení dynamické složky fungování organizace. Základem dynamiky organizačních vztahů je činnost managementu, komunikace mezi jednotlivými členy organizace, ale i mezi skupinami, které v organizaci vznikají.

Rozhodování představuje jednu z nejvýznamnějších manažerských aktivit. Jeho význam se projevuje především v tom, že výstupy manažerských rozhodovacích procesů, učiněných především na nejvyšších místech, velmi výrazně ovlivňují výsledky a samotné fungování organizace.

Rozhodování pro potřeby tohoto textu definuji jako výběr alternativního průběhu činností. Rozhodování je jádrem veškerých manažerských činností. Ty se uskutečňují v rámci formální organizace a ta funguje na základě uplatňování stanovených principů řízení. Proto základním předpokladem fungujícího manažerského rozhodnutí je soulad mezi formálními principy organizace a rozhodnutím, které manažer provede v rámci svých pravomocí. S tím je velmi úzce spjata i formální autorita a mocenské prostředky, které organizace manažerům poskytuje pro jejich činnosti.

Vymezuji předmět andragogického zkoumání podle Šimka (Šimek, 1999) jako mobilizaci lidského kapitálu v prostředí sociální změny. Rozhodovací proces jako předmět andragogického zkoumání se uskutečňuje v prostředí neustálých změn (Drucker, 2000), které jsou charakteristickým prvkem pro společnost na hranici industrialismu a postindustrialismu (Bell, 1999). Lidský kapitál v něm představuje nejvýznamnější determinantu vzniku, fungování a vývoje formální organizace. Zároveň je však lidský kapitál velmi citlivou kategorií organizačního prostředí, typickou tím, že ne vždy jsme schopni odhadnout a předvídat veškeré možnosti jednání.

Jestliže přijmu Šimkovu tezi (Šimek, 1999), že pro poznání vztahů mezi lidským kapitálem a změnami v sociálním prostředí poskytuje právě andragogika, pak musím

svoji pozornost zaměřit na sociální intervenci při identifikování a ovlivňování úrovně lidského kapitálu. Šimek (Šimek, 1999) vymezuje mobilizaci lidského kapitálu na makrosociální úrovni. Rozhodovací proces v rámci managementu je šance, jak toto vymezení předmětu andragogiky aplikovat na mikroúroveň formální organizace v rámci společnosti. Chci proto zachytit vliv permanentních a rychlých změn sociálního prostředí na jednání lidí v organizaci a na jeho kvalitativní potenciál použitelný pro fungování formální organizace. Právě tato skutečnost výrazně ovlivňuje výsledek rozhodovacího procesu, kterým se manažeři snaží zachovat fungování a naplánovaný vývoj formální organizace.

Nejenom, že se změnilo principiální fungování formálních organizací, ale dochází i ke změně v povaze práce. To má výrazný vliv i na činnost managementu. Komunikace zde již nehraje pouze roli prostředníka, ale stává se samotnou součástí rozhodovacího procesu.

Formální organizaci, v níž k rozhodování dochází na základě jasně definovaných principů, chápu strukturalisticky s jistým doplněním. Formální, uměle vytvořená, organizace je v tomto textu definována jako složitý systém (Šubrt, 2001). Systém vykazuje tendence k sebezachování a sebeudržování. Uvnitř takto vymezeného sociálního systému existuje evidentní tendence ke stabilitě a setrvalosti podporovaná rozhodováním a následným rozhodnutím vrcholového managementu.

Každý systém, tedy i formální uměle vytvořená organizace, se vytváří a udržuje interakcí minimálně dvou jednotek. Pak strukturu formální organizace vymezují jako síť vztahů mezi aktéry zahrnutými do interakčních procesů (Nový, Surynek 2006). Taková síť je vytvořena z rolí, institucionalizovaných norem a hodnot organizace. K této kategorii musím připojit kritérium, které udržuje sociální systém, tím rozumím komunikaci.

Takové tvrzení mě vede k úpravě kompetencí spojovaných s manažerskou činností a s jednotlivými manažerskými funkcemi. Ať již mám na mysli funkce postupné, kterými jsou plánování, organizování, realizace, kontrola, nebo funkce průběžné, kam řadím vedení lidí a rozhodování. Jedná se o kompetence, které alespoň rámcově zabezpečí schopnost optimálního rozhodování manažera, které by vedlo ke stabilizaci formální organizace (Milgrom, Roberts 1997).

Kompetenci definuji pro potřeby tohoto textu takto: jedná se o souhrn chování řídicího pracovníka, který musí při rozhodování použít (Kubeš, Spillerová, Kurnický 2004). Znamená to, že jedinec je vybaven vlastnostmi, schopnostmi, vědomostmi, dovednostmi a zkušenostmi, které pro rozhodování nezbytně potřebuje. Zároveň je motivovaný k tomu takové chování použít. Charakterizuje to fakt, že v takovémto chování spatřuje jedinec hodnotu a je ochoten tímto směrem vynaložit potřebnou energii (Kubeš, Spillerová, Kurnický 2004). Důležité také je, mít možnost takové chování a jednání v daném sociálním systému, v konkrétním organizačním prostředí, použít.

Ziskové organizace už ve svém názvu zdůrazňují termín zisk. Pro moderní výrobní společnost je zisk naprosto charakteristickým pojmem. Zisk je pro organizaci tím hlavním cílem. Pro dosažení zisku, nadhodnoty, se tvoří organizační strategie. Vliv

organizační strategie je pro fungování firmy zcela určující. Všechny organizační dimenze podléhají vytvořené strategii. Moderní organizace kalkuluje se ziskem zcela otevřeně a uvádějí jej jako hlavní cíl výrobní organizace. Jsou zde jasně vymezeny dimenze a jejich struktura uvnitř organizace. V posledních dvaceti či deseti letech je v literatuře popisován vliv společenských změn. Teoretikové hovoří o nástupu postmoderních organizací, o přesunu od výroby k tvorbě a získávání informačních technologií. Znakem ziskové organizace není továrna jako u moderní organizace, ale počítač.

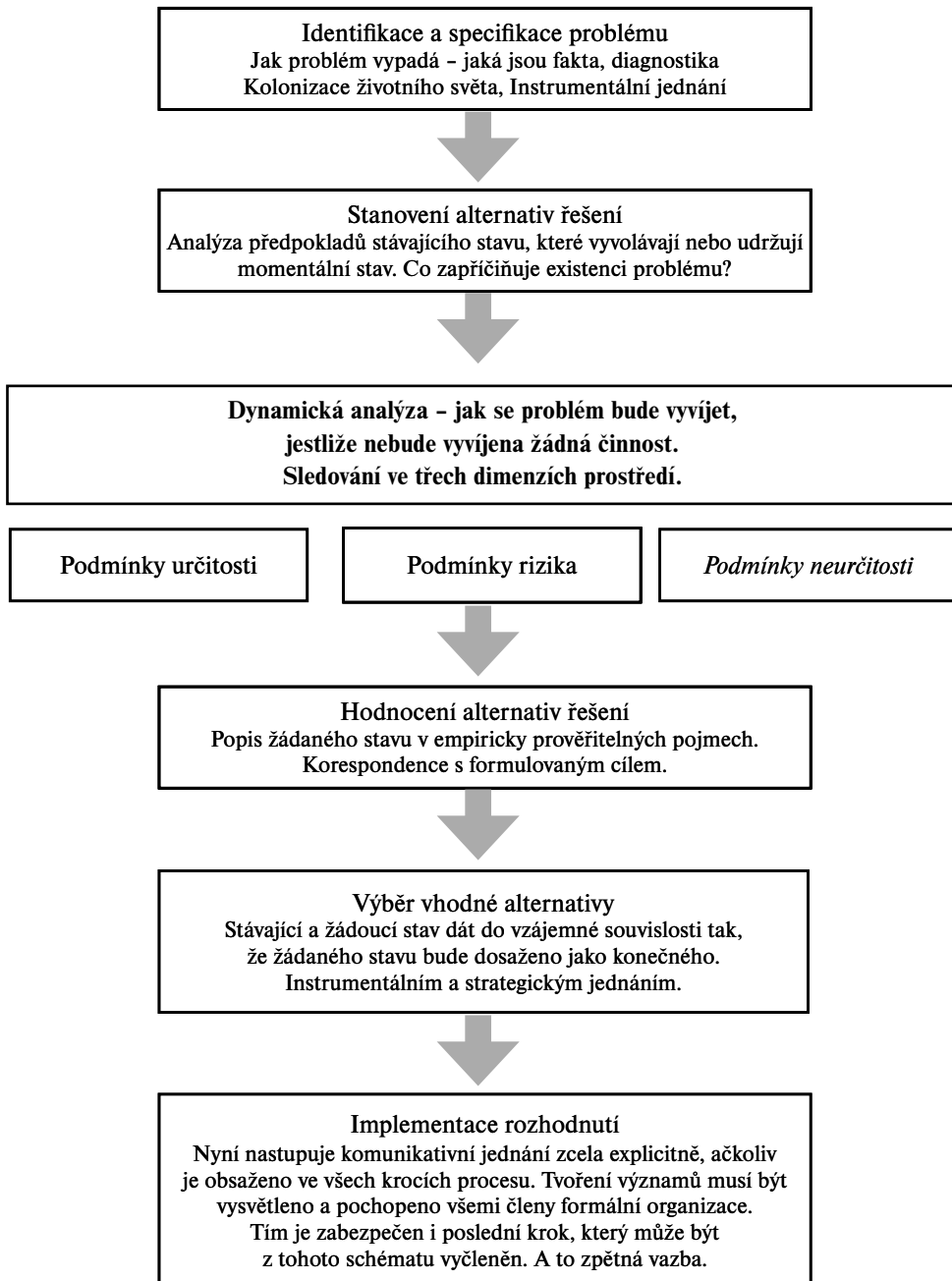
Tento fakt je zohledňován především tzv. kompetenčními teoriemi. Ty mohou pomoci vysvětlit změnu rozhodovacího procesu v managementu korespondující se změnami ve společnosti.

Kompetenční teorie, tak jak je definuje Fay (Fay, 2002), se snaží modelovat schopnosti a postupy idealizovaného aktéra, který je naprosto racionální nebo který dokonale zvládl pravidla, jež jsou základem určitého druhu jednání. Taková teorie chce odhalit systém pravidel a norem racionality, které umožňují smysluplnou symbolickou aktivitu a její produkty. Jestliže to aplikujeme na rozhodovací proces, mohu si vybrat jeden z dostupných kroků procesu a na něm demonstrovat to, co kompetenční teorie vysvětluje a popisuje.

Prvním krokem procesu rozhodování je vymezení a vlastně samotné zpozorování problému v oblasti organizačního prostředí, v němž se pohybuje a jež má řídit. Proces rozhodování začíná v tom momentě, když samotný manažer zpozoruje, že buď je něco v nepořádku nebo že existuje pro nějaké rozhodnutí pravděpodobně příležitost, ať už v organizaci či v jejím prostředí. Tento pocit by se u manažera patrně vůbec nedostavil v případě, že by neměl podrobnou znalost stávajícího organizačního prostředí od organizační struktury až po něco tak implicitního jako je organizační kultura. Zároveň s touto znalostí prostředí by měl být vybaven dovednostmi a vědomostmi z oblasti řízení a vedení lidí. To jsou základní faktory, které určují jeho kompetenci. Bez ní by jen s těžkostmi rozpoznal v rámci své manažerské činnosti, že je potřebné udělat rozhodnutí, že není vše tak, jak fungující formální organizace potřebuje.

Jednotlivé kroky rozhodovacího procesu jsou zpravidla charakterizovány z hlediska systému, struktury formální organizace. Je vhodné doplnit deskripci rozhodovacího procesu o komunikativní dimenzi tak, abych přesněji charakterizovala kompetence manažera nepostradatelné pro nejen proces rozhodování, ale samotnou řídicí činnost. Řídicí činnost, která má vést k udržení a rozvíjení fungující formální organizace v rámci společenského kontextu postindustriální doby. Komunikaci znázorňují následujícím schématem:

SCHÉMA KOMUNIKATIVNÍHO ROZHODOVACÍHO PROCESU

Identifikace a specifikace problému

Manažer při identifikaci a specifikaci problému vstupuje do interakce s ostatními členy formální organizace. Interakce probíhá na základě norem, které jsou uznávány většinou členů organizace. Komunikace se spolupracovníky se tak stává základním předpokladem přežití a fungování firmy vzhledem ke strategickým cílům, jež jsou stanoveny top managementem.

Důležitým aspektem rozhodování, a schopnosti optimálně rozhodnout, se stává fakt, že kromě strategického jednání v rámci formální organizace je podstatné také to, že manažer akceptuje komunikaci v rámci životního světa (Hubík, 1994). Tento způsob umožňuje předcházet chybám v komunikaci, ale také již vzniklé poruchy komunikace odstraňovat. Tato skutečnost následně manažerům slouží jako nástroj pro sledování jednak celého rozhodovacího procesu, ale především jako nástroj pochopení a předávání významu při identifikaci problému. Manažeři by ve skutečnosti neměli zaměřovat svoji pozornost pouze na systém a subsystémy formální organizace, ale také na každodennost života. Zde se vytvářejí významy, které pomáhají odhalit a pojmenovat problém formální organizace, jež potřebuje manažerské rozhodnutí.

Kompetence manažera:

Komunikativní dovednosti, které jsou základní kompetencí každého dobrého manažera již nejsou dostačujícím pojmem. Důvody k tomu jsou především takové, že je velmi obtížné definovat komunikativní dovednosti tak, aby byla definice použitelná pro každého manažera. Proto se schopnost komunikovat také velmi složitě zjišťuje a ne vždy testování komunikačních dovedností přinese vytoužené ovoce. Proto se domnívám, že na základě koncepce komunikativního rozhodovacího procesu se kromě vzdělávání v oblasti komunikace musí přistoupit k dalším nástrojům vzdělávání a výcviku manažerů.

Jedním z takových výcvikových aktivit by mohl být tzv. ohniskový model (Butscher, Atkinson, 2002) řízení lidí v organizaci. Jedná se o efektivní alternativu k tradičnímu stylu řízení shora dolů. Je založena na inovačním pohybu zdola nahoru, který se buduje na tom, jak skupiny a organizace skutečně fungují. Potenciál jednotlivců je mimořádně silný a často nevyužívaný zdroj inspirace a motor změn.(Drucker, 2000) Kromě nové role jednotlivců je styl zdola nahoru založen na využití síly politických procesů v organizaci. Lidé s různou odpovědností a s různými osobními úhly pohledu a vnímání interpretují cíle organizace různými způsoby. Vzniká zde potřeba procesu rozhodování, který by integroval individuální rozdíly tak, aby bylo možné přijmout rozhodnutí o prioritách a zdrojích. Politický proces tuto integraci umožňuje.

Klíčová přednost ohniskového modelu (Butscher, Atkinson, 2002) je v tom, že počet lidí, které je třeba získat, je na rozdíl od tradičního přístupu velmi malý – je omezen na jeden útvar. Popis a smysl identifikovaného problému nelze v rámci malého útvaru zkreslit. Manažer v roli rozhodovatele je součástí realizace celého rozhodovacího pro-

cesu, nelze proto ztratit moment hybnosti. Problém není nutné pracně zdůvodňovat a „prodávat“ v rámci organizace. Ohniskový model (Butscher, Atkinson, 2002) je zvláště vhodný pro decentralizované organizace.

Stanovení alternativ řešení

Stanovení jednotlivých možností, jak nastalý problém řešit je dalším krokem rozhodovacího procesu, který klade vysoké požadavky na manažera a jeho kompetence. Skutečnost, že vytváření předpokladů vede k realizaci strategických cílů, vyplývá ze zákonité souvislosti mezi předpoklady a formulovaným cílem. Instrumentální jednání je proto identické s aplikací vědění, které dokáže popsat zákonité souvislosti mezi příčinou a následkem. Racionalita řešení problémů v rámci instrumentálního jednání se skládá především z vymezení toho, jak problém fakticky vypadá. Dalším krokem je analýza předpokladů, které udržují nebo vyvolávají momentální stav. Vzniká pak základní otázka: Co způsobuje existenci problému? A poslední důležitou částí racionality je dynamická analýza. To znamená vymežit, jak se problém dál bude vyvíjet, jestliže nebude vyvinuta žádná činnost.

Kompetence manažera:

Manažer pro vhodnou volbu a vytvoření možností řešení problému musí být schopen odhadnout, jakým směrem se neřešený problém může vyvíjet a jaké důsledky by pro daný úsek organizačního prostředí měl. Měl by mít alespoň základní povědomí o odborném úseku, kterého se rozhodnutí týká. Možným nástrojem, jak tohoto stavu dosáhnout, je přidělení manažera do jednotlivých funkčních útvarů podniku. Tato osoba se tak důkladně seznámí s problematikou těchto útvarů a může pak působit jako jejich konzultant. Je schopna komunikovat diskurzem daného útvaru a tím odstranit problémy v komunikaci, eventuálně je schopna stávající komunikaci udržet. Příkladem nevhodného řízení útvaru je, když manažer se radí a komunikuje pouze s těmi, kteří jsou přítomni na pracovišti. Opomíjí ty, kteří pracují mimo prostor vyhrazený pro stanovenou pracovní činnost. Například spolupracovníci na služební cestě, zaměstnanci řešící projekt v jiném týmu, lidé v pracovní neschopnosti apod. V řízení tak vzniká nerovnováha s řadou negativních důsledků. Mohou tak uniknout inspirace pro tvorbu variant řešení nastalého problému. Tento stav nemůže vyřešit například elektronická komunikace. Ačkoliv se tak mnozí manažeři domnívají. Problém je především v tom, že elektronická komunikace, která v nových režimech práce často převládá, není tak efektivní, jako osobní komunikace. Jinými slovy. Může nahradit instrumentální jednání manažera. Nikdy však nezaznamená jednání komunikativní.

Dynamická analýza - podmínky určitosti, rizika a neurčitosti

Manažer má k dispozici diagnózu problému. Zde má velký význam znalost zákonitostí, neboť bez zákonitostí, které problém spojují, nelze vymezit možná rozhodnutí (Van der Laan, 1998).

Nyní následuje aktivní zásah do problematické situace. Tým vytvoří jasný popis žádaného stavu v empiricky prověřitelných pojmech. Můžeme zde vysledovat paralelu s formulací cíle rozhodovacího procesu. Je třeba věnovat pozornost skutečnosti, že se zde vychází z určitého systému, na jehož pozadí lze na formulované cíle pohlížet (Hubík, 1999). Stávající stav a žádaný stav budou nyní dány do vzájemné souvislosti tak, že žádaného stavu bude jako konečného stavu dosaženo instrumentálním jednáním, kdy stávající stav je počátečním stavem. Konečný stav je efektem zásahu do počátečního stavu, do problému, který v tomto stavu nastal. Takový zásah je racionální teprve tehdy, jestliže je založen na zákonitém vědění o otázce, za jakých předpokladů přechází počáteční stav do koncového stavu (Fay, 2002). Nakonec možná bude aktuální problém rozhodování, jestliže je cíl dosažitelný při překonání různých problémů. V tomto případě se volí nejefektivnější cesta.

Kompetence manažera:

Schopnost manažera na základě strategického cíle vymezit dílčí cíl, kterého chce svým rozhodnutím dosáhnout. Na základě budoucích potřeb organizace tak musí mít dovednost odhadnout důsledky, které mohou nastat na základě jeho rozhodnutí. Znalost prostředků, kterými lze stanoveného cíle dosáhnout, je nepostradatelná. Manažer je ten, který ostatním udává směr. Musí mít proto jasnou vizi změny, která nastane po implementaci jednotlivých variant rozhodnutí. Jeho vize proto musí být dostatečně inspirující a motivující, aby se k ní ostatní chtěli přidat. Klade důraz na tyto činnosti:

- stanovení a komunikace vize a strategie,
- určení cílů,
- motivace zaměstnanců,
- tvorba a ustálení produktivní firemní kultury,
- podpora rozvoje organizace.

Jedná se o nejkomplicovanější část rozhodovacího procesu. Kompetence, která je zde vymezena, nelze dosáhnout jedním nástrojem andragogického působení. Jako prostředek je zde zvolit systematické a soustavné vzdělávání především vrcholových manažerů.

Faktory, které je nutné vzdělávání zvládnout můžeme rozdělit na tvrdé a měkké. Fungující systémy, struktury, kvalitní strategie, tj. tvrdé faktory, jsou již dnes u firem, které chtějí setrvat na trhu, samozřejmostí. Co však rozhoduje o úspěchu, jsou měkké faktory řízení, tj. styl řízení, lidé, jejich růst a rozvoj jejich schopností.

Trendy ve vzdělávání manažerů pro získání uvedené kompetence lze shrnout do následujících bodů: (Kubeš, Spillerová, Kurnický, 2004)

1. Další vzdělávání manažerů se stává součástí změny podnikové strategie.
2. Vzdělávání manažerů se stává více problémově orientovaným a založeným na procesním, ne na funkčním operativním řízení.
3. Obsah vzdělávání se orientuje více behaviorálně.
4. Výuka a výcvik jsou permanentní.
5. Další vzdělávání a poradenství jsou komplementární, velmi často až splývají.
6. Plánování dalšího vzdělávání je integrální součástí podnikové strategie.

Implementace rozhodnutí

Jestliže v manažerském rozhodovacím procesu hovoříme o implementaci rozhodnutí, jedná se o významy, které vrcholový management vytváří a předává tak, aby byly jeho příkazy a delegování pochopeny ostatními spoluzaměstnanci. Jestliže existuje norma, která upravuje předávání úkolů zaměstnanců, manažer vytváří význam takové normy v uplatňování na své podřízené. Podřízení by měli pochopit, že určitý způsob jednání jejich nadřízeného je přidělení úkolu. Pokud se najednou, bez uvedení důvodu, začne manažer chovat a jednat jiným, nevysvětleným způsobem, může dojít ke konfliktu vyplývajícího z nepochopení manažerova příkaz. Pomocí regulativ konstruujeme sociální svět a jemu odpovídající vědění, jež se řídí kritériem správnosti.

Při manažerské práci však řídící pracovník neoperuje jen formálně stanovenými normami a předpisy. Při příkazování uplatňuje také styl vedení lidí, který koresponduje s organizační kulturou. Například, je-li v organizaci uplatňován autoritativní styl řízení podřízených znamená to, že se běžně neuplatňuje komunikace zdola nahoru. Proto při příkazování manažer nečeká na zpětnou vazbu od spolupracovníka (Van der Laan, 1998). Zároveň však i zde lze podle jeho rozdělení sociálního jednání charakterizovat situaci v rámci manažerské komunikace při rozhodovacím procesu.

Kompetence manažera:

Manažer by měl dobře znát prostředí, v němž se spolupracovníci pohybují, a které je významně ovlivňuje v jejich interpretaci informací, které jim manažer předává. Je nutné podchytit co nejvíce existujících zdrojů informací a nositelů významů. Pracovník ovlivňován prostředím pracovním i osobním při přijímání informací od manažera a významů, které svému sdělení manažer dává, hledá záchytné body. Tyto záchytné body vycházejí z ověřených stereotypů a předchozích zkušeností. To vše vyvolává v pracovníkovi domněnku, na jejímž základě jedná. Zmiňovanou skutečnost bere manažer na vědomí.

Prostředkem andragogického působení v této oblasti je učení přijímání změn. Manažer je podroben procesu osobnostních změn (Drucker, 1992) v rámci řízení organizace. Proces osobnostních změn lze rozdělit do pěti etap. Každá etapa procesu akceptování změny přináší řadu reakcí a emocí. Proto je důležité, aby osoby, které projekt změny řídí, byly připraveny provést vhodná opatření.

LITERATURA:

- BELL, D.: *Kulturní rozpory kapitalismu*. 1. vyd. Praha 1999.
- BUTSCHER, D., ATKINSON, S.: The Bottom - Up Principle. *Management Review*, 9, 2000, č. 1, 77-80.
- DRUCKER, P.: *Výzvy managementu pro 21. století*. 1. vyd. Praha 2000.
- DRUCKER, P.: *Management: budoucnost začíná dnes*. 1. vyd. Praha 1992.
- FAY, B.: *Současná filosofie sociálních věd*. 1. vyd. Praha 2002.
- FOTR, J., DĚDINA, J.: *Manažerské rozhodování*. 1. vyd. Praha, 1997.
- HUBÍK, S.: *K postmodernismu obratem k jazyku*. 1. vyd. Boskovice 1994.
- HUBÍK, S.: *Sociologie vědění*. 1. vyd. Praha 1999.
- KUBEŠ, M., SPILLEROVÁ, D., KURNICKÝ, R.: *Manažerské kompetence. Způsoblosti výjimečných manažerů*. 1. vyd. Praha 2004.
- MILGROM, P., ROBERTS, J.: *Modely rozhodování v ekonomii a managementu*. 1. vyd. Praha 1997.
- NOVÝ, I., SURYNEK, A.: *Sociologie pro ekonomy a manažery*. 2. vyd. Praha 2006.
- ŠIMEK, D.: Andragogika na pokraji vědy. *S-Obzor*, 4(7), 1995, č. 2-3, s. 97-99.
- ŠUBRT, J.: *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*. 1. vyd. Praha 2001.
- VAN DER LAAN, G.: *Otázky legitimace sociální práce*. 1. vyd. Ostrava 1998.

SUMMARY

The importance of communicative aspects is evident mainly in the zone of management. Every organisation stands out for harmony with purposes of organisation. It means that it is instrumentalizing the influence and seriousness of people by the medium of practise, courses and another education. Such education is aimed for admission of leading position in relation to informal accomplishing hierarchy exactly to the people, who are in leading positions on the basis of formal hierarchy. It illustrates, how the system and "the Lebenswelt" intervene in each other within the frame of the organisation. And this holds true even in case that the way it happens is finally regulated by the system. This manifests in the whole decision-making process of leading workers.

KEYWORDS

Decision-making process, management, formal organization, communication, point identification, analysis of systém management, demarcation of competence, competence, education.

Mgr. Veronika Gigalová
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Wurmova 7
771 80 Olomouc
e-mail: v.gigal@seznam.cz

Předmět sociologie životního způsobu

Helena Kubátová

1. Uvedení do problému

V sociologii panuje nejednotnost v chápání životního způsobu, která je způsobena absencí aplikace základních sociologických teorií na tento fenomén. Protože je životní způsob pojímán odtrženě od teoretických východisek, existuje značné množství jeho různých vymezení, která si vzájemně odporují, netvoří koherentní systém, což znemožňuje systematické bádání v oblasti životního způsobu. Z těchto důvodů se domnívám, že sociologie životního způsobu vlastně dosud neexistuje.

Podle mého soudu by však sociologie životního způsobu měla mít v systému sociologie důležité místo. Měla by totiž integrovat teorie a empirické výsledky aplikovaných sociologických disciplín a na pozadí systému obecných sociologických teorií utvářet jak *teoretický systém na nižší úrovni obecnosti, tak i empiricky zkoumat* fenomén, který poukazuje na život a jednání různých sociálních skupin i jednotlivců zakotvených ve vzájemných sociálních vztazích a ve vztazích k sociálnímu světu. Stručně řečeno, sociologie životního způsobu by měla být střední úrovní mezi obecnými teoriemi společnosti a nepřehledným množstvím parciálních empirických i teoretických výsledků aplikovaných sociologických disciplín, jako je např. sociologie práce, sociologie rodiny, sociologie výchovy, sociologie politiky atd.

Sociologie životního způsobu však může tuto roli hrát pouze tehdy, bude-li teoreticky správně vymezen její předmět. Při vymezení předmětu sociologie životního způsobu je podle mého soudu nezbytné zaměřit se na dvě základní otázky. Jednak na otázku obsahu pojmu životní způsob, jednak na otázku, kdo je nositelem životního způsobu.

2. Obsah pojmu životní způsob

Začneme-li pátrat po obsahu pojmu životní způsob, narazíme hned na počátku na terminologickou nejednotnost. Kromě termínu životní způsob se totiž používá i termín životní styl, případně životní sloh. Někdy se můžeme setkat i s tím, že se způsob života ztotožňuje s životní úrovní nebo s kvalitou života společnosti.

2.1 Životní způsob, životní styl a životní sloh

Pojem *životní způsob* je považován za obecnější pojem než pojem životní styl. Podle Duffkové je životní způsob „systém významných činností a vztahů, životních projevů a zvyklostí typických, charakteristických pro určitý subjekt (jedince či skupinu, event. i společenství či společnost coby konkrétní nositele životního způsobu).“ (Duffková, 2005, s. 80)

Pojem *životní styl* je konkrétnější. Duffková rozlišuje životní styl jednotlivce a životní styl skupiny. „Životním stylem jednotlivce je možné rozumět ve značné míře konzistentní životní způsob jednotlivce, jehož jednotlivé části si navzájem odpovídají, jsou ve vzájemném vztahu, vycházejí z jednotného základu, mají společné jádro, resp. určitou jednotící linii, tj. jednotný ‘styl’, který se jako červená linie prolíná všemi podstatnými činnostmi, vztahy, zvyklostmi apod. nositele životního stylu.“ (Duffková, 2005, s. 81)

„Životní styl skupiny pak představuje do určité míry vyabstrahované, typické společné rysy životního způsobu, resp. jeho hlavních, určujících momentů, které jsou příznačné pro převážnou většinu členů nějaké skupiny (častěji jde o větší či menší skupiny, jejichž členové se navzájem všichni neznají, ale obecně vzato mají společné něco, co je důležité pro vytváření životního způsobu/stylu – např. profesní skupiny či obecněji skupiny vytvářející se v souvislosti s povoláním a přípravou na něj: životní styl lékařů, profesionálních sportovců, vysokoškolských studentů apod.).“ (Duffková, 2005, s. 81)

Životní způsob a životní styl jako synonyma

Z uvedených definic pojmů je zřejmé, že obsahy pojmů životní způsob a životní styl, tak jak je vymezila Duffková, se od sebe neodlišují, a proto jejich slovní označení (způsob, styl) můžeme považovat za synonyma. Řekneme-li totiž, že životní způsob je „systém činností a vztahů, životních projevů ... typických pro určitý subjekt“, pak již předpokládáme, že prvky životního způsobu jsou vnitřně uspořádané a konzistentní, což jsou vlastnosti, kterými Duffková vymezuje životní styl. To, že označení životní způsob a životní styl považuje za synonyma i samotná Duffková, naznačuje užíváním lomítka: životní způsob/styl.

Jediný rozdíl mezi životním způsobem a životním stylem by pak podle mého názoru spočíval v *kvalitě* – tedy v míře vnitřní uspořádanosti a konzistentnosti prvků životního způsobu nebo stylu. Pojdme otázku životního způsobu a životního stylu z hlediska kvality a kvantity blíže prozkoumat.

Životní způsob a životní styl jako odlišné pojmy

Vyděme z toho, že *životní způsob* je nikoliv „systém“ (jak praví Duffková), ale *kvantitativní souhrn* (činností, vztahů, projevů, aspektů apod.), a *životní styl* je systém, tedy provázanost těchto částí životního způsobu, která je založena na logické a *kvalitativní souvislosti* všech těchto částí. Životní způsob bychom pak mohli postihnout výčtovou definicí, zatímco definice životního stylu by vycházela z předpokladu provázanosti jednotlivých prvků životního způsobu.

Životní styl by se pak na rozdíl od životního způsobu vyznačoval vnitřní integrací, koherencí a kvalitativní souvislostí všech prvků. V uvedeném smyslu je podle Linharta používán pojem *životní styl* v rámci *kulturologického pohledu* na život jedince a společnosti. Životní styl se interpretuje za pomoci pojmu kulturní vzorec a analýzy procesů enkulturace a socializace. Životní styl je chápán jako *vnitřní jednota tíhnoucí k jednoduše a průkaznému vyjádření*. V rámci tohoto pohledu na životní styl se používají takové pojmy jako životní tempo, rytmus, intenzita či pravda života, životní projev, sebeprojekce, sebeuplatnění, sebeprožívání, sebeuvědomění, odcizení, smysl života, životní ideál, životní harmonie, krása života, životní postoj, životní aktivita, životní pocit. Linhart soudí, že tyto pojmy lze pouze obtížně operacionalizovat. Pochopit životní styl v jeho plné celistvosti a intencionalitě se proto dosud daří pouze esejisticky, popř. prostřednictvím biografického popisu a analýzy (Linhart, 1996). Lze usoudit, že kvalitativní přístup k životnímu stylu nevychází pouze z předpokladu vnitřní uspořádanosti prvků životního stylu v systém, ale také z předpokladu významů, kterými aktéři interpretují svět.

Takové pojetí životního stylu se samozřejmě nedá operacionalizovat. Operacionalismus je procedura, která patří pozitivismu a všechny antipozitivistické přístupy tuto proceduru kritizují, vymezují se vůči ní a nabízejí jiný způsob propojení teoretického pojmu s empirickou skutečností. Na rozdíl od Linharta se nedomnívám, že o kvalitativně vymezeném životním stylu lze psát pouze esejisticky. Sociologie má k dispozici mnoho různých postupů, kterými lze zkoumat kvalitu sociálních jevů a které jsou spojeny s přímým pozorováním: zúčastněné pozorování a zhuštěný popis (např. v rámci interpretace kultur C. Geertze), narativní rozhovor, konverzační analýzu apod. Problém těchto kvalitativních přístupů je obecným problémem všech induktivních postupů: týká se zobecňování dat a cesty k obecné teorii životního stylu nebo k obecné teorii kultury. Antipozitivisticky zaměřeni výzkumníci se snaží vyhnout vysoké úrovni zobecnění, protože se domnívají, že by byla založena na pouhé spekulaci (srov. např. Geertz, 2000, s. 13–42).

Ve srovnání s kvalitativním pojetím životního stylu je podle Linharta pojetí životního způsobu používáno v rámci sociálně ekonomického pohledu na život jedince a společnosti (Linhart, 1996). Lze usoudit, že Linhart má na mysli koncept socioekonomického statusu, tak jak je používán ve výzkumech sociální struktury.

Podíváme-li se na tyto výzkumy, pak skutečně zjistíme, že životní způsob je považován za jednu z dimenzí sociálního statusu (srov. např. Machonin, Tuček, 1996 nebo Tuček, 2003). Ovšem současně zjistíme, že v těchto výzkumech není sociální status pojímán výlučně jako socioekonomická kategorie, jak bývá často chápán a jak jej chápe pravděpodobně i Linhart. Sociální status je v těchto výzkumech pojímán jako souhrnný sociální status, který je rozložen na dva parciální statusy: na mocensko materiální status a status kulturně meritokratický. *Mocensko materiální status* je operacionalizován indikátory postavení v řízení a výše příjmu. *Kulturně meritokratický status* je operacionalizován indikátory stupeň vzdělání, složitost vykonávané práce a životní styl.

Životní styl pak má v těchto výzkumech dva aspekty. *Materiální aspekt životního stylu* odpovídá pojmu životní úroveň a je operacionalizován indikátorem vybavenost

domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby. *Kulturní aspekt životního stylu* odpovídá pojmu životní styl, je chápán jako kulturní úroveň a je operacionalizován indexem kulturních aktivit (Machonin, Tuček, 1996; Tuček, 2003). Do indexu jsou zahrnuty tyto aktivity mimopracovní doby: 1. návštěva divadel, koncertů, výstav, 2. studium odborné literatury, 3. chození do přírody, sport, turistika, 4. četba krásné literatury, 5. návštěvy přátel, 6. návštěva restaurací, kaváren, zábav, 7. rukodělné koničky, 8. náročnější fyzické práce doma. Předpokládá se, že index kulturních aktivit od 1. do 8. položky vyjadřuje jednotlivé kulturní úrovně statusu, od nejvyšší úrovně po nejnižší (Machonin, Tuček, 1996, s. 108).

Tento přístup měří životní styl pozitivisticky a kvantitativně. To ale neznamená, že jej zkoumá pouze výčtově, tedy že neuvažuje o vnitřní provázanosti jak obou aspektů životního stylu, tak dimenzí souhrnného sociálního statusu. Je tomu tak proto, že východiskem tohoto přístupu je *systémová analýza*, která již předpokládá vnitřní souvislost mezi prvky systému. K měření těchto souvislostí pozitivismus používá *faktorovou analýzu*. Faktorová analýza však samozřejmě neřeší problém vztahu mezi kvantitou a kvalitou, a to zejména proto, protože musí rezignovat na významy a smysl, pomocí kterých aktéři sociálního života interpretují svět, ve kterém žijí i samotný svůj život.

Vrátíme-li se k našemu problému odlišnosti pojmů životní způsob a životní styl, vidíme, že se nám naším exkurzem poněkud vyjasnil. V zásadě jde o to, že *pojem životní styl* bývá spojován s *kvalitativními charakteristikami životního způsobu a s významy a smyslem*, na základě kterých lidé interpretují realitu a na základě kterých jednají a žijí. Takto pojatý životní styl se musí zkoumat nepozitivisticky, to znamená např. fenomenologicky či interakcionisticky.

Naproti tomu *pojem životní způsob* bývá spojován s kvantitativními charakteristikami a se systémovou provázaností jednotlivých prvků životního způsobu. Takto pojatý životní způsob se zkoumá pozitivisticky, to znamená v zásadě systémově strukturalisticky. Předpokládá se korelace mezi jednotlivými prvky životního způsobu.

Než dospějeme ke konečnému rozhodnutí, zda má smysl odlišovat pojem životní styl od pojmu životní způsob, podíváme se na poslední pojem, který jsem ještě neanalyzovala, na životní sloh.

Pojem *životní sloh* používal od 40. let 20. století Karel Honzík. Honzík byl architekt, což není náhodná poznámka, protože pojem životní sloh se nejprve objevuje právě v rámci architektury, ve spojitosti s architekturou měst, a budov a dále v rámci tzv. užitého umění ve spojitosti s návrhy na předměty denní spotřeby. Právě architekti totiž postřehli, že navrhovat jednotlivou stavbu nestačí, ale že je nutné navrhovat komplexně celé prostředí, v němž má jednatel, rodina nebo městská pospolitost žít.

Honzík toto architektonické pojetí životního slohu dále rozvíjel a doplnil je o formy, které se netýkají pouze věcného prostředí. Domnívá se, že „životní sloh je soustavou vzájemně vztahných životních forem, jimiž se projevuje život určité společnosti v určité historické situaci. ... Jedná se o formy jednání, vztahů, vědomí a věcného prostředí“ (Honzík, 1958, s. 7–10). Životní formou je každé jednání, vztah, vědomí a věcné prostředí, kterými *se projevuje život společnosti* a které *určují povahu životního slohu*.

Honzík odlišuje pojem *životní sloh* od pojmu *životní způsob*. Soudí, podobně jako Linhart, že v pojmu *životní způsob* jsou zahrnuty pouze stránky ekonomického účelového jednání. Jedná se tedy o *životní sloh* omezený pouze na formy věcného prostředí. To odpovídá materiálnímu aspektu životního stylu, který, jak jsem již ukázala, je operacionalizován indikátorem vybavenosti domácností. Podle Honzíka je pojem *životní sloh* ve srovnání s takto vymezeným pojmem *životní způsob* mnohem širší. *Životní sloh* představuje nejenom to, co společnost vyrábí pro spotřebu, nejen to, jak společnost upravuje vzájemné vztahy mezi lidmi, ale také citový, smyslový, *estetický* vztah k věcem a jednání. *Životní forma* je grafem konkrétních vztahů a *životní sloh* je nadřazeným grafem nad všemi formami, je tedy jakousi „nadformou“ (Honzík, 1958, s. 7–13).

Honzík pohlíží na *životní sloh* marxisticky. *Životní formy* považuje za určující faktory (determinanty) životního slohu, nedomnívá se však, že se lidé nepodílejí na jeho tvorbě. To ale neznamená, že *životní sloh* vzniká z představy jeho formy (tedy z vědomí lidí); naopak, *životní sloh roste z bytí* (Honzík mu říká kořeny života). Těmito kořeny jsou výrobní síly a výrobní vztahy. *Životní sloh* se rodí samovolně z výrobních poměrů (a následně ze vztahů mezi lidmi a ze způsobu života), ovšem jeho dovršení je dotvářeno tvořivostí a iniciativou lidí. Tvořivost a iniciativa však musí být v souladu s výrobními poměry. Pokud tomu tak není, není možno dospět k jednotnému celospolečenskému životnímu slohu. Honzík si všímá toho, že život československé společnosti 50. let 20. století se vyznačuje vnitřní rozporností a nekonzistentností; existuje spousta mikrostylů, mód a zvyků a neexistuje žádný jednotný životní sloh. Tento stav Honzík hodnotí negativně, protože ideálem je jednotný životní sloh celé společnosti.

Tento ideál se na počátku 21. století jeví jako anachronismus. Předpoklad jednotného celospolečenského životního slohu se historicky ukázal jako lichý. Pokud však Honzíkovo pojetí životního slohu zbavíme utopického předpokladu beztřídní komunistické společnosti a doplníme je o třídní, případně stratifikační analýzu, pak můžeme jeho analýzy různých forem životního slohu číst jako inspirativní východisko pro analýzu životních způsobů a životních stylů současnosti. Mám tím na mysli zejména předpoklad vnitřní provázanosti mezi jednotlivými formami, které určují životní sloh. Od Honzíkova jednostranného marxistického pojetí životního slohu se můžeme přesunout k pojetí životního stylu jako syndromatického jevu v teorii P. Bourdieua a k jeho analýze třídních životních stylů. Honzíkovo konkrétní příklady analýzy různých životních forem a životních mikrostylů, které vycházejí z československé empirické reality, mohou dobře posloužit jako východisko pro aplikaci teorie P. Bourdieua, která je založena na analýze francouzské společnosti.

Životní způsob nebo životní styl nebo životní sloh?

Domnívám se, že identifikované odlišnosti mezi obsahy pojmů životní styl a životní způsob plynou z *odlišností paradigmatických, vlastně východiskových*. Pohlédneme-li na způsob života pozitivisticky, nebo pohlédneme-li na něj antipozitivisticky, pak uvidíme odlišné předměty svého bádání. A jenom v tomto teoretickém, východiskovém smyslu je relevantní odlišovat pojmy životní způsob a životní styl. Pojem životní způsob by byl

spojen s pozitivistickým, systémovým a kvantitativním pojetím, zatímco pojem životní styl by byl spojen s antipozitivistickým, interpretativním a kvalitativním pojetím.

Podle mého soudu není ani možné ani vhodné *obecně vymezit* obsah pojmů životní způsob, životní styl nebo životní sloh. Viděli jsme, že můžeme najít znaky, které odlišují obsahy těchto pojmů. Ovšem trvat striktně na dodržování jejich *slovního označení* v rámci celé vědecké komunity není reálné ani nutné. Každý výzkumník stejně musí na počátku svého výzkumu svůj problém (předmět) vymezit a při té příležitosti musí pracovně svůj problém definovat. Jak potom svůj problém nazve – zda životní způsob, životní styl nebo dokonce životní sloh, to už není podstatné.

Diskusi tedy uzavřu dvěma závěry:

1. Označení „životní způsob“, „životní styl“, „životní sloh“ jsou synonyma. A to do okamžiku, dokud nejsou vymezeny obsahy pojmů, která tato slova označují. Proto je možné problém zjednodušit a *důsledně používat označení „životní způsob“*.
2. Konkrétní vymezení obsahu pojmu, který označují jako „životní způsob“ se musí odvíjet od *teoretického východiště*. Pojem životní způsob je možno vymezit fenomenologicky, pragmatisticky, marxisticky, strukturalisticky apod., přičemž není možné při tom zapomínat na pokusy o propojování pozitivistických a antipozitivistických východisek, které jsou charakteristické pro současnou sociologii (viz P. Bourdieu, A. Giddens a další).

2.2 Životní úroveň a kvalita života

Předmětem sociologie životního způsobu může být i *životní úroveň* nebo *kvalita života*. V těchto pojmech se taktéž odráží dichotomie kvantita – kvalita. Pojem životní úroveň je vymezen ekonomicky, kvantitativně. Rozlišuje se životní úroveň společnosti a životní úroveň jednotlivce (nebo domácnosti).

Životní úroveň společnosti je chápána jako její materiální blahobyt. Měří se za pomoci ukazatele, který má název *Hrubý domácí produkt na hlavu* (GDP). GDP je „součet hodnoty všeho zboží a služeb, které občané země za rok vyprodukují děleno počtem občanů“ (Krämer, 2005, s. 48). GDP používá Evropská unie pro srovnávání „ekonomického zdraví“ jednotlivých členských zemí.

Životní úroveň jednotlivce nebo rodiny je chápána jako materiální blahobyt, který se týká především úrovně spotřeby, materiálního vybavení domácnosti a obecně věcí, které lze koupit a které má člověk k dispozici. Životní úroveň se odvozuje jednak od výše příjmů osob a domácností, jednak od materiálního vybavenosti domácností a bytů.

Samozřejmě se předpokládá, že vzhledem k příjmové diferenciaci moderních společností se budou jednotlivci nebo rodiny svou životní úrovní lišit. V tomto ohledu je pak možné sociologicky analyzovat např. životní úroveň nejchudších vrstev, nebo životní úroveň vrstev s extrémními formami luxusu a demonstrativní spotřebou. V tomto rámci se analyzuje spotřební chování jednotlivých vrstev společnosti, nákupní vzorce apod. S pojmem životní úroveň bývají také spojovány sociologické pojmy chudoba a bohatství. Předpokládá se také, že životní úroveň jednotlivců (nebo rodin) je do určité

míry provázána s životní úrovní společnosti, ve které jednotlivec (nebo rodina) žije. Míra této provázanosti je samozřejmě otázkou empirickou.

Kvalita života jednotlivce nebo rodiny je obvykle chápána jako kulturnost životního stylu, ať už se to týká kulturnosti trávení volného času, případně vybavenosti domácnosti kulturními předměty (jako jsou např. knihy) nebo výše vzdělání, případně složitosti vykonávané práce. Kvalita života však bývá spojována také s problémem autenticity případně odcizení, s problémem smyslu života, se zdravím nebo se spokojeností se životem.

Pojem *kvalita života na úrovni společnosti* postupně nahrazuje pojem životní úroveň společnosti. Obsah pojmu kvalita života je širší než obsah pojmu životní úroveň. Kvalita života se totiž měří jak za pomoci indikátorů materiální úrovně společnosti, tak za pomoci indikátorů kvalitativní úrovně společnosti. Indikátor měřící úroveň kvality života se nazývá *Index lidského rozvoje* (HDI) a je současně také indikátorem stupně modernizace jednotlivých zemí. Tento index je složen z hrubého domácího produktu na hlavu, z indexu očekávané délky života (střední délka života) a z indexu vzdělanosti, který zachycuje jak míru všeobecné gramotnosti, tak poměr primárního, sekundárního a terciárního vzdělání v populaci.

Vidíme tedy, že naše debata o nutném vzájemném prolínání kvantitativních a kvalitativních stránek životního způsobu se odráží i ve způsobech měření materiální a kulturní úrovně společnosti. Je však nutné zdůraznit, že indikátor, který měří úroveň kvality života společnosti, je samozřejmě indikátorem kvantitativním, který neumí změřit štěstí, autenticitu nebo smysl života.

3. Nositel životního způsobu

3.1 *Společnost jako nositel, nebo jako souhrn podmínek životního způsobu?*

Představa, že by nositelem životního způsobu mohla být společnost, se ukázala jako naivní. Když jsem mluvila o Honzikově pojetí životního slohu, ukázala jsem, že v současných moderních diferencovaných společnostech nemůžeme předpokládat existenci celospolečenského životního způsobu. Teoreticky i empiricky je relevantní uvažovat pouze o *životním způsobu skupiny* a o *životním způsobu jednotlivce*.

Jak jsme však viděli v souvislosti s životní úrovní a kvalitou života společnosti, diferencovanou moderní společnost je nutné pojímat jako souhrn životních podmínek, které vstupují do utváření způsobů života skupiny nebo jednotlivce. Vycházím při tom ze tří předpokladů:

1. Za prvé předpokládám, že stupeň materiální a kulturní rozvinutosti společnosti (tím mám na mysli jak životní úroveň, tak kvalitu života společnosti) určuje způsob života skupin a jednotlivců, kteří v dané společnosti žijí.
2. Za druhé předpokládám, že skupiny a jednotlivci se různou měrou podílejí na produktech materiální a kulturní rozvinutosti společnosti, tedy že životní podmínky jsou tříděně nebo stratifikačně diferencované.

3. Za třetí předpokládám, že mezi životní podmínky společnosti je třeba počítat také základní kulturní hodnoty a sociální normy, které se podílejí na utváření životního způsobu jak skupin, tak i jednotlivců.

Otázka, do jaké míry je životní způsob skupiny nebo jednotlivce důsledkem společenských tlaků tradice, socializace a konformizace a do jaké míry mohou být sociální skupiny a jednotlivci svobodnými tvůrci svých životních způsobů, je otázkou teoretickou, východiskovou. Životní podmínky je totiž možné pojímat jednak jako *determinanty životního způsobu* (k tomuto pojetí se přiklání marxisticky a strukturalisticky orientované teorie), jednak jako *rámce životního způsobu* (k tomuto pojetí se přiklání pragmatisticky a fenomenologicky orientované teorie).

3.2 Sociální skupina jako nositel životního způsobu

Za teoreticky relevantní je tedy možno pokládat pouze předpoklad, že nositelem životního způsobu je buď sociální skupina, nebo jedinec.

Hlavní problém pojmu *životní styl skupiny*, tak jak jej vymezuje Duffková, spočívá v tom, že Duffková pojímá skupinu jako agregát. Ovšem pojem skupina se v sociologii používá pro označení seskupení lidí, kteří mezi sebou *mají sociální vazbu*. To znamená, že o sobě navzájem vědí, stýkají se, mají společný cíl nebo cíle, společné hodnoty, normy a sankce. Skupina má vnitřní hierarchicky uspořádanou organizaci. Použijeme-li třídní nebo stratifikační (statusové) pojetí společnosti, pak je možné i v rámci debaty o životním způsobu uvažovat o skupině v sociologickém slova smyslu.

Jestliže však Duffková vymezila skupinu jako agregát, pak uvažuje skupinu jako jednotku, která vznikla statistickým zobecněním empirických dat, pomocí kterého se hledají typické rysy např. pro styl profesních skupin apod. Tento přístup samozřejmě není špatný, ale je nutné si uvědomit, že je statistický, na rozdíl od přístupu třídního nebo statusového, který je teoreticko-empirický. Např. teorie reálných (empirických) a teoretických tříd P. Bourdieua se pohybuje současně na úrovni teorie a empirie. Jak známo, teoretické třídy jsou tvořeny aktéry, kteří k sobě mají blízko v teoreticky zkonstruovaném sociálním prostoru (disponují podobnými sociálně ekonomickými zdroji a kulturními zájmy a vykonávají podobnou společenskou praxi). Z těchto teoreticky zkonstruovaných tříd mohou politickou praxí vzniknout reálné třídy.

Z toho, jak Duffková vymezuje životní způsob, je zřejmé, že o životním způsobu uvažuje atomisticky, tedy že nositelem životního způsobu je jedinec vytržený ze sociálních vazeb. K problému *společnosti jako nositele životního stylu* poznamenává, že nemá smysl o něm uvažovat, protože by byl výsledkem neúměrně vysoké generalizace, přičemž za generalizaci považuje „zprůměrování“ rozmanitých konkrétních životních stylů příslušníků společnosti (Duffková, 2005, s. 80, pozn. pod čarou č. 5). Dá se předpokládat, že generalizaci na úroveň skupiny (viz vymezení životního stylu skupiny, např. profesní skupiny), považuje Duffková za ještě vhodnou. Lze usoudit, že Duffková nepředpokládá, že ve společnosti existují reálné sociální skupiny nebo sociální třídy.

Domnívám se však, že v rámci sociologie životního způsobu je nezbytné vyhnout se redukci nositele životního způsobu pouze na jednotlivce vytrženého z jeho sociálních vazeb. Při tom je možné vyjít ze dvou předpokladů:

1. Za prvé z předpokladu, že moderní společnost je *sociálně diferencovaná*, ať už třídně nebo stratifikačně, to znamená, že je rozdělena buď na sociální vrstvy nebo na sociální třídy.
2. Za druhé z předpokladu *existence reálných (empirických) sociálních skupin*, které jsou tvořeny lidmi s *vnitřní sociální vazbou*.

První předpoklad je z hlediska teorie i empirie jednoduchý. Můžeme jej najít v *systémově strukturalistickém pojetí společnosti*, tedy v třídních a stratifikačních teoriích společenské struktury.

Druhý předpoklad, tedy možnost existence vnitřní vazby mezi lidmi, kteří patří do stejné sociální vrstvy nebo třídy, je mnohem komplikovanější. Je to způsobeno tím, že na *vrstvu* je možno pohlížet dvěma způsoby. Jednak jako na statisticky vytvořený agregát (tedy jako na souhrn lidí se stejným sociálním statutem, kteří mezi sebou nemají žádnou sociální vazbu). Jednak jako na reálnou skupinu lidí, kteří disponují stejným sociálním statutem, a přestože se navzájem neznají, orientují se na sebe jako na lidi, kteří žijí stejným životním způsobem a na druhé straně jsou oceňováni jako sociální skupina jinými jednotlivci a sociálními skupinami.

Na *třídu* se obvykle pohlíží jako na skupinu lidí, kteří mají stejné kolektivní vědomí, jež pramení z jejich třídního původu. Třídy buď existují reálně (v Marxově a Dahrendorfově pojetí), nebo pouze teoreticky, přičemž z nich politickou praxí mohou vzniknout reálné sociální třídy (Bourdieu).

V rámci systémově strukturalistického pojetí společnosti je společnost chápána jako sociální systém, který je vnitřně strukturovaný. Sociální struktura je tvořena *vztahy mezi různými prvky sociálního systému*, jimiž jsou jednotliví lidé a sociální skupiny. Sociální vztahy mezi prvky sociálního systému mohou být horizontální nebo vertikální. Vertikální sociální diference je založena na sociální hierarchii. Za sociologicky významné charakteristiky sociální diference se nejčastěji považuje úroveň dosaženého vzdělání, složitost vykonávané práce, postavení v řízení, výše příjmu a velikost majetku, životní úroveň a životní styl. Těmto objektivním charakteristikám může více nebo méně odpovídat subjektivní sebezařazování jednotlivců nebo skupin do hierarchizované sociální struktury. Můžeme předpokládat, že čím více odpovídá subjektivní sebezařazení objektivním charakteristikám sociální diference, tím méně se jedná o pouhé statistické agregáty a tím více se jedná o skutečné sociální skupiny, jejichž objektivní charakteristiky sociálního postavení ovlivňují jejich vědomí i sociální jednání. Z toho plyne, že proto, abychom mohli rozhodnout, zda ve společnosti existují reálné sociální skupiny lidí s vnitřní vazbou, musíme se zaměřit na těsnost vztahu mezi objektivní a subjektivní pozicí ve společenské struktuře.

Třídní nebo stratifikační sociální diference?

Podle Machonina spočívá rozdíl mezi stratifikačním a třídním uspořádáním v tom, že stratifikačním uspořádáním máme na mysli spíše graduální a postupnější diferenciaci většího počtu hierarchicky odstupňovaných skupin, zatímco třídním uspořádáním máme na mysli hierarchii s příkřejším, méně přístupným a stabilnějším uspořádáním do menšího počtu, obvykle dvou, sociálních tříd (Machonin, 1996, s. 20–32).

Je důležité si uvědomit, že jak v případě stratifikačního, tak třídního uspořádání, skupiny nevznikají aposteriorní generalizací, ale jsou apriori teoreticky definovány za pomoci operacionalizovaných proměnných, kterými je určena sociální diference. Zatímco proměnné používané pro měření stratifikačního uspořádání jsou hierarchické, proměnné používané pro měření třídního uspořádání jsou dichotomické. Zvolením příslušných proměnných již předem rozhodujeme o svých výsledcích.

Pro měření *stratifikované sociální diference* se používají proměnné dosažené vzdělání, kvalifikace a pracovní postavení, kterým odpovídají pracovní příjmy, popř. životní úroveň a životní způsob. Vzhledem k tomu, že se teoreticky předpokládá, že vzdělání a kvalifikace odpovídají pracovnímu postavení a pracovním příjmům, je stratifikační uspořádání společnosti považováno za meritokratické (výkonové). Z tohoto předpokladu vychází např. Parsonsova teorie stratifikace. Pro měření *třídní sociální diference* se používají proměnné vlastnictví výrobních prostředků (Marx), podíl na moci (Dahrendorf) nebo kombinace vlastnictví ekonomického a kulturního kapitálu (Bourdieu). Použití těchto dichotomických proměnných pak indikuje jak polární vyhocení sociální struktury, tak i její uzavřenost.

Podle Machonina se ve vyspělých moderních společnostech tato dvě vymezení sociální struktury zpravidla nevylučují, nýbrž vzájemně doplňují a propojují (Machonin, 1996, s. 20–32).

Vrátíme-li se k našemu problému, zda mohou existovat sociální skupiny jako nositelé životního způsobu, pak můžeme na základě našeho rozboru dvou typů sociální diference usoudit, že by bylo velkým zjednodušením redukovat nositele životního způsobu buď jen na jedince vytržené ze sociálních vazeb, nebo na statisticky vytvořené agregáty.

Zavedeme-li do zkoumání životního způsobu teorie tříd a vrstev a předpoklad empiricky existujících sociálních tříd a vrstev, pak můžeme mnohem hlouběji posoudit charakter podmínek, které ovlivňují utváření životních způsobů. Předpoklad třídní diference společnosti nás zavede k pojetí životních podmínek jako diferencovaných determinant, které podmiňují a určují třídní životní způsoby. Naopak předpoklad stratifikační diference společnosti nás zavede k pojetí životních podmínek jako sociálně kulturních rámců, ve kterých je možné dosahovat vyššího sociálního statusu prostřednictvím komunitou oceňovaného výkonu bez ohledu na sociálně ekonomický původ.

Jak jsem již ukázala při vymezení pojmu životní způsob, systémově strukturalistické pojetí není jedinou možností, jak pohlížet na životní způsob. Systémově strukturalistický přístup se nezabývá (a ani nemůže) vztahem mezi jedincem jako jedinečnou bytostí a jedincem jako sociální bytostí, adaptací člověka na jeho sociální okolí, ani

nemůže zahrnout takové koncepty jako je motivační struktura osobnosti, postoje, sebezpečí, identita, lidská svoboda a smysl života. Proto se nyní zaměřím na to, jak je možno v rámci sociologie životního způsobu pojímat právě tyto problémy.

3.3 *Jedinec jako nositel životního způsobu*

Podle Nakonečného můžeme životní způsob člověka chápat jako způsob realizace jeho hodnotové orientace, jako strukturu jeho postojů a jako způsoby jeho chování. V tomto ohledu je životní způsob konceptem, který zahrnuje na jedné straně osobnost člověka a na druhé straně jeho životní podmínky. Životními podmínkami se míní nikoliv podmínky materiální, ale podmínky sociální, to znamená *vliv sociální skupiny na sebezpečí a sebezpečování jedince*. V centru pozornosti je vztah mezi vrozenou psychofyzickou konstitucí jedince a sociálním okolím, na které se člověk permanentně adaptuje. Tento vztah pak vyvolává důležitou otázku, zda a jak dochází či nedochází k souladu mezi sebezpečím člověka s tím, jak se k němu chová sociální okolí. A současně s touto otázkou přichází další, velmi zajímavá otázka: jak je to s „pravostí“ projevů osobnosti? Vytváříme záměrně dojem, tedy sebezpečujeme se vědomě, účelově, nebo je naše sebezpečování spontánně expresivní? Jaké psychologické důsledky má fakt, že existuje rozpor mezi postoji jedince a vnějšími projevy těchto postojů v pozorovatelném chování? Základní otázkou podle Nakonečného pak je: „být či nebýt sám sebou?“ (Nakonečný, 2005, s. 21–22)

Jedná se vlastně o problém vztahu mezi člověkem jako sociální bytostí, která hraje sociálně přidělené sociální role a člověkem jako jedincem s jedinečnou osobností. Např. ve fenomenologické sociologii je tento problém traktován jako *vztah mezi sociálně přidělenou identitou a subjektivní individuální identitou*. Berger s Luckmannem nazývají sociálně přidělenou identitu „typem identity“ a subjektivní individuální identitu „identitou“. Vycházejí z toho, že identita je osobní, zatímco typ identity je neosobní; je to sociální identita (Berger, Luckmann, 1999).

Podle Bergera je typ identity svázán se *sociální rolí*. Určitý typ identity (např. muž) vyžaduje určité sociální role, kterým se člověk musí učit v procesu socializace. Typy identit jsou vytvářeny sociálně a sociálně jsou také udržovány na základě sociálního uznání, jehož se člověku dostává. Typ identity je pojímán jako maska, kterou člověk musí nosit proto, aby mohl hrát sociální role; typ identity se tedy chápe jako repertoár rolí. Berger si nemyslí, že člověk, který má masku (typ identity) a hraje role spojené s touto maskou, je podvodník, který maskován svou maskou intrikuje a manipuluje: hrani rolí a vytváření typu identity jsou obecně nerefléktované a neplánované, téměř automatické. Lidé obvykle hrají své role upřímně (Berger, 1991, s. 88–96).

Mezi identitou a typem identity můžeme identifikovat *různé stupně ztotožnění*. Můžeme uvažovat o dvou extrémních případech: o žádném ztotožnění, v tom případě podle Bergera a Luckmanna *člověk pouze hraje toho, za koho je pokládán*. Nebo můžeme uvažovat o úplném ztotožnění identity s typem identity, v tom případě by se podle Bergera a Luckmanna *rozdíl mezi subjektivním a sociálním zcela zrušil*. Zrušení rozdílu mezi subjektivním a sociálním je způsobeno totální identifikací člověka se sociální částí jeho

osobnosti, tedy s typem identity jako sociálně určenou typizací jeho osoby. Tím dochází ke zvěcnění identity a sociálních rolí. Zvěcnění rolí a identity zmenšuje *subjektivní odstup* od typu identity a od role.

Do centra naší pozornosti se tak dostává *subjektivita*, která je podle mého názoru současně produktem i podmínkou jedinečnosti člověka, jeho identity. Jedinečnost, identita je lidským úkolem. Člověk však nemůže vytvářet identitu bez společnosti; a právě v tom spočívá jádro problému. Člověk má být sám sebou, ale k tomu potřebuje jednat ve společenství druhých. Může dojít k tomu, že se člověk propadne do společnosti natolik, že už není sám sebou, ale pouze bytostí sociální. Být sám sebou znamená být subjektivní. Subjektivita je nutná pro aktivní aktualizace rolí a identity v činnosti.

Problém subjektivitu tak podkládá problém napětí mezi typem identity a identitou. Napětím mám na mysli určitý vztah mezi subjektivním a sociálním v člověku. Napětí mezi typem identity a identitou je možné analyzovat a vysvětlit na kontinuu mezi totální identifikací subjektivního a sociálního v člověku a identitou, která je neustále vytvářena aktivním vztahem člověka k sobě samému a ke společnosti. Vztah mezi typem identity a identitou je dán mírou subjektivitu, se kterou člověk jedná v životním světě. Možnost subjektivitu však *pramení v přirozeném světě* jako světě, ve kterém je člověk naladěný k tomu, aby zvažoval možnosti, do kterých byl vržen a tyto možnosti aktualizoval svým jednáním. Lidé se však od sebe liší mírou subjektivitu, pomocí které vytvářejí svou identitu. Míra subjektivitu poukazuje k problému jedinečnosti zasazení člověka do společného životního světa. Tento problém je fenomenologicky interpretován jako determinace životní situace člověka jeho biografií.

Biografická determinace situace je vyjádřením skutečnosti, že naše současné jednání a rozvrh (projekt) naší budoucnosti jsou ovlivněny naší minulostí. Podle Schütze biografická situace determinuje naše možnosti, tedy naše možné úmysly a cíle. Skrze tyto možné cíle pak vybíráme ze všech elementů situace, ve které se nacházíme, ty elementy, které jsou pro naše cíle relevantní. Tento systém relevance determinuje rozhodnutí, které elementy mají být podkladem obecné typizace, které z těchto elementů mají být vybrány jako charakteristické typizace a které další jako jedinečné a individuální, tzn. jak daleko máme proniknout do otevřeného horizontu typizace (Schütz, 1962, s. 9). Biografie člověka tak odráží vztah (napětí) mezi subjektivní a sociální složkou osobnosti a poukazuje na míru subjektivitu a jedinečnosti člověka.

Biografie člověka je také vyjádřením kontinuity jeho identity. Podle Bergera je to tak, že když vzpomínáme na minulost, rekonstruujeme ji v souladu s přítomností, s tím, co si myslíme dnes a tak určujeme, co je důležité a co ne. Naše minulost tedy není neměnná, ale je tvárná. Člověk svou biografii utváří tím, že stále pracuje se svou minulostí (Berger, 1991, s. 55). Berger se domnívá, že člověk může vybírat události ze svého života vhodné pro zařazení do své biografie teprve tehdy, když chápe, k čemu vlastně byl jeho život (Berger, 1991, s. 54). To znamená, že pro sestavování vlastní biografie člověk musí nějak rozumět světu a také sobě v tomto světě: musí být se světem důvěrně obeznámen.

Naše individuální životy se odehrávají v sociálně historickém čase. Čas sociálně historický tvaruje životy jedinců; sociálně historické události strukturuji biografie jedinců

a tvoří rámeček životům každého člověka. O míře, ve které historie determinuje biografii, rozhoduje vztah mezi člověkem a historií.

Člověk si může myslet, že je pouhou hříčkou historie, že životní svět nemůže aktivně ovlivňovat a zasahovat do něj. Může si to myslet na základě ideologie světového názoru a veřejného výkladu, který je podkladem racionální organizace moderní společnosti. Racionální organizace společnosti fragmentarizuje životní svět a překrývá původní souvislost smyslu pramenící z přirozeného světa. Veřejné výklady světa nevedou ke svobodě a autonomii, ale naopak k rostoucí nesvobodě jednotlivců, kteří v takové společnosti žijí. Podle Millse pak lidé nehledají cestu z obtíží, ale přizpůsobují se jim. Tato adaptace jednotlivce ovlivňuje i jeho možnosti a schopnosti jednat jako svobodný člověk (Mills, 1968, s. 144). Lidé pocíťují svět jako zvěčněný, jako mimolidský a jako takový jej akceptují a pasivně se mu přizpůsobují.

Člověk však může mít k historii autonomní vztah. Protože se sám osobně podílí na utváření světa a sebe, ví, že dějiny dělají i vykládají lidé. Podle Millse každý člověk svým životem přispívá, jakkoliv nepatrně, k vytváření společnosti a k průběhu jejích dějin, přičemž sám je formován společností a jejím historickým působením. Mills byl přesvědčen o tom, že lidé mohou svobodně prožívat své životy pouze tehdy, pochopí-li význam historie pro svou životní zkušenost, ať již přímou nebo zprostředkovanou (Mills, 1968).

Problém svobody je podle Millse hlavním problémem člověka v moderní racionalizované společnosti. Mills totiž soudí, že všichni lidé nemají přirozenou potřebu být svobodnými a klade si otázku, za jakých podmínek v lidech vzniká potřeba stát se svobodnými a schopnými svobodného jednání. To znamená, za jakých podmínek jsou lidé ochotni a schopni nést břímě, jež jim ukládá svoboda, a nepovažovat je za břímě, nýbrž za ochotně nastoupenou cestu k přeměně sebe sama (Mills, 1968, s. 148).

Sociologie životního způsobu musí do svého předmětu zahrnout i otázku lidské svobody v kontextu analýzy vztahu mezi sociálním a individuálním v člověku i v kontextu aktivního života naplněného smyslem. Svoboda člověka je nezbytnou podmínkou utváření *autentické identity*. Být autentický, žít autentický život, znamená *být sám sebou*: být jedinečný ve smyslu individuální autonomie a být koherentním celkem. Člověku je sice sociálně přisouzen určitý typ identity, ovšem každý člověk může mít svobodu naplnit jej autentickým obsahem. Pouze v tom případě se sociálně přisouzená identita může stát konzistentní součástí identity. Je-li identita jedince zcela totožná s typem identity, pak takový jedinec ztrácí možnost být svobodný k autenticitě.

Otevřením problému lidské svobody a autenticity se otevírá problém *smyslu života*. Podle Nakonečného můžeme právě v termínech životního smyslu vysvětlovat specifické druhy životního způsobu. Životní způsob vyjadřuje určitý životní smysl. S konceptem životního smyslu je spojeno dílo V. E. Frankla, který soudil, že člověk je smysl hledající bytost, že smyslem lidské existence je být odpovědný za svůj život (Nakonečný, 2005, s. 23–24). Porozumět životnímu způsobu jedince znamená porozumět tomu, co člověk dělá, jaké vztahy navazuje a jak přemýšlí o sobě a o světě.

4. Závěry

Při vymezování předmětu sociologie životního způsobu není možné opominout odlišnost pohledů na způsob života, která pramení v paradigmatické odlišnosti základních sociologických teorií. Bylo by divné, kdyby se multiparadigmatičnost obecné sociologie neodrážela v multiparadigmatičnosti sociologie životního způsobu. Z tohoto východiska se pak musí odvíjet všechny pokusy o vymezení životního způsobu. Jak jsme viděli, nemá smysl polemizovat se slovy „způsob“, „styl“, „sloh“. Je nutné zaměřit se na různé možnosti, jak vymezit obsah pojmů. Tyto možnosti jsou určeny systémem sociologických teorií. Zavedeme-li do svých úvah nad životním způsobem tento obecný teoretický systém, pak problém s vymezování předmětu sociologie životního způsobu zjednodušíme, aniž bychom jej banalizovali.

Totéž se týká hledání odpovědi na otázku, kdo je nositelem životního způsobu. Také tento problém se vyjasní, podíváme-li se na něj nejprve teoreticky. Nemá smysl polemizovat o tom, zda skupiny existují reálně nebo nikoliv, stejně jako nemá smysl polemizovat o správnosti či nesprávnosti systémově strukturalistického přístupu k fenoménu životní způsob. Ovšem má smysl uvědomit si, že odlišné teoretické přístupy k řešení otázky nositele nabízejí odlišnou optiku nahlížení na způsob, kterým žijeme naše životy.

Můžeme tedy říci, že teorie badatele vede. V rámci diskuse o třídní a stratifikační analýze jsme si však mohli povšimnout také toho, že teorie rozhoduje o výsledku bádání, protože rozhoduje o badatelových nástrojích. Pokud na to badatel zapomene, upadne do dogmatismu. Teorie nám slouží jen tehdy, pokud ovládáme my ji a nikoliv ona nás.

LITERATURA

- BERGER, P. L.: *Pozvání do sociologie*. Praha, FMO 1991.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T.: *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno, CDK 1999.
- DUFFKOVÁ, J.: Životní způsob/životní styl a jeho variantnost. In: *Aktuální problémy životního stylu*. Red. A. FAZIK, M. MATĚJŮ. Praha, Masarykova česká sociologická společnost při AV ČR 2005, s. 79–90.
- GEERTZ, C.: *Interpretace kultur*. Praha, SLON 2000.
- HONZÍK, K.: *Co je životní sloh*. Praha, Československý spisovatel 1958.
- KRÄMER, W.: *Statistika do vesty*. Praha, Baronet 2005.
- LINHART, J.: Styl životní. In: *Velký sociologický slovník*. Praha, Karolinum 1996, s. 1246–1247.
- MACHONIN, P., TUČEK, M.: *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha, SLON 1996.
- MILLS, CH. W.: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968.
- NAKONEČNÝ, M.: Životní styl jako psychologický koncept. In: *Aktuální problémy životního stylu*. Red. A. FAZIK, M. MATĚJŮ. Praha, MČSS při AV ČR 2005, s. 19–25.
- SCHÜTZ, A.: *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. Haag, Martinus Nijhoff 1962.
- TUČEK, M. a kol.: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha, SLON 2003.

SUMMARY

Sociology of Way of Life

The presented study outlines the general concept of the sociology of way of life. The subject has been defined, and two basic issues considered: one concerning the conceptual content of way of life, the other its subject. In designing the content of the concept of way of life, theoretical perspectives must be taken into account, while considering the multiparadigmatic nature of sociology. The concept may be defined from the point of view of phenomenology, pragmatism, Marxism, structuralism, etc. At the same time, however, attempts to interconnect the positivist and antipositivist perspectives characteristic of the current sociological theory should be considered.

Due to the differentiation of modern society into groups, be it social classes or social layers, the subject of the way of life cannot be the society as such. It can only be a group, or, respectively, an individual, set, of course, in his/her social relationships.

If defined theoretically, the content of the sociology of way of life could assume a mid position between the general (highly abstract) theories of the society and a host of little transparent partial (mostly empirical) applied social disciplines, such as sociology of family, youth, work, education, etc.

KEY WORDS

Way of life, lifestyle, life standard, quality of life, social class, social layer, social status, identity, type of identity, social role, sense of life

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.
KSA FF UP v Olomouci
kubatova@ffnw.upol.cz

„Zahradnická moc“ a meziválečné Československo

Martin Fafejta

Jak píše Zygmunt Bauman v knize *Modernita a holocaust*, od osvícenství se „archetypem konstruktivistického postoje“²³ staly zahradničení a medicína a hlavními metaforami úkolů a strategií člověka v řízení lidských záležitostí byly normalita, zdraví a hygiena“ (Bauman, 2003, s. 116). Společnost a kultura, měly-li vzkvétat, nesměly být ohroženy nemocemi a „plevelem“ – o to se měl postarat stát a zákony: „Ani lidi nebylo možno stejně jako vegetaci v zahradě či živý organismus ponechat pouze samy sobě, protože by je mohl zamořit plevel nebo zničit rakovinné bujení. Zahradničení a medicína jsou funkčně odlišné formy téže aktivity spočívající v *oddělování a vyčleňování užitečných prvků, jimž je určeno žít a vzkvétat, od škodlivých a chorobných, které je třeba vymýtit.*“ (tamtéž) Měl tak být vybudován zdravý a krásný svět – přehledné místo, kde bude každý zařazen (někteří tak, že budou vyřazeni) a zařazení budou jednotně spolupracovat na společném díle, lepším světě: „Návrh má vždy také estetický rozměr. Ideální svět, který se má vybudovat, odpovídá požadavkům nejvyšší krásy.“ (tamtéž, s. 142) Nutno dodat, byrokratické představy o kráse.

V byrokratické estetice musí být vše jasné a přehledné, nic se nesmí vymykát předpisu, do všeho lze nahlédnout. Vše, co tuto krásu ruší, je podezřelé, a proto musí být odstraněno či napraveno. Spontánní je nebezpečné, nespoutaná příroda budí nedůvěru, ne-li strach. Společnost je třeba „kultivovat a ošetřovat“ a k lidem se přistupuje „jako k rostlinám, které je třeba přistihávat (a je-li to nutné, vytrhnout i s kořeny)“ (tamtéž, s. 167).

Společnost je zahradou a vláda²⁴ zahradníkem. Jak prohlásil nacistický ministr zemědělství R. W. Darré²⁵: „Má-li [...] zahrada zůstat živnou půdou pro rostliny, má-li se jinými slovy pozvednout nad drsnou vládu přírodních sil, je nezbytná formující vůle zahradníka, který tím, že buď zabezpečí vhodné podmínky pro růst, nebo že zabrání

²³ Konstruktivistickým postojem míní snahu přetvářet ve jméno pokroku sociální i přírodní realitu.

²⁴ Pojem „vláda“ zde chápou v nejširším slova smyslu, tedy jako souhrn všech jednotlivců, stran, úřadů atd., které se podílejí na vládě a správě státu a společnosti.

²⁵ Darré nebyl pouhým řadovým ministrem, šlo o jednoho z hlavních nacistických anti-semitských ideologů. Ještě před nástupem nacistů k moci začal vypracovávat teorii „Blut und Boden“ vyzývající k německé expanzi, byl jedním ze zakladatelů Úřadu SS pro rasu a přesídlení a v otázkách nacistické rasové eugeniky silně ovlivnil říšského velitele SS Heinricha Himmlera.

Více viz např. [http://en.wikipedia.org/wiki/R. Walther Darré](http://en.wikipedia.org/wiki/R._Walther_Darré).

škodlivým vlivům, anebo se postará o obojí, bude pečlivě opatrovat, co je třeba, a nemilosrdně likvidovat plevel, který by připravoval lepší rostliny o živiny, vzduch, světlo a slunce.“ (cit. dle Bauman, 2003, s. 168)

Vedle zahradničení je vláda i lékařem, který léčí, a architektem, který buduje, sanuje a asanuje. „Nemocné části těla se v zájmu zajištění zdraví organismu vyříznou“ a „z projektu se odstraní každý nemístný a nadbytečný prvek“ (Bauman, 2003, s. 305). Musí být zajištěno, „aby průzračnost uzákoněného řádu nenarušovali cizinci, aby sociální harmonii nekazily neukázněné třídy a aby společenství národa nešpinily cizí rasy.“ (tamtéž, s. 293)

To vše podle Baumana nevyhnutelně vede ke „kategoriálnímu vraždění“. Určité skupiny obyvatelstva jsou nemilosrdně vyvražďovány ne proto, že něco spáchaly, ale protože jsou svou „přírozeností“ plevelem zamořujícím zahradu. „Kategoriální vraždění je stejně jako plení (či obecněji jako veškeré ‚čisticí‘ činnosti) *tvorivá* destrukce. Eliminací všeho nemístného a nevhodného se vytváří či reprodukuje řád.“ (tamtéž, s. 27) Židé, Romové, lidé mentálně či tělesně postižení, duševně nemocní nebo sexuální minority – ti všichni jsou považováni za plevel. Bez ohledu na jejich konkrétní skutky (včetně případných minulých zásluh²⁶) je třeba je vymýtit. V nacistickém Německu skončilo „zahradnické“ myšlení holocaustem. Objevovalo se něco podobného i v demokraciích nebo je politické zahradničení možné pouze v totalitních režimech?

V demokracii je snad dostatek pojmů, aby sociální „zahradničení“ neskončilo kategoriálním vražděním²⁷, to však neznamená, že by vláda a politici nechtěli být zahradníky, lékaři a architektky společnosti a voliči by je za to nevolili. Idea čistoty kultury a společenství, společnosti zbavené veškerých nešvarů, špiny a plevele byla alespoň do zkušenosti holocaustu vlastní modernímu myšlení. Její stopy můžeme vysledovat i v meziválečném demokratickém Československu. Za příklad jsem si vzal „Zákon o potulných cikánech“ a jeho projednávání v československém parlamentu v roce 1927 a úvahy z dvoudílné knihy *Pražské bahno* dlouholetého pražského magistrátního úředníky K. L. Kukly, která vyšla v témže roce.

Pražské bahno

I když bychom knihu K. L. Kukly mohli považovat za kuriozitu, která nijak nevyovídá o myšlenkovém klimatu prvorepublikového Československa, není tomu tak. Kukla měl na pražském magistrátu na starosti mimo jiné sociální oblast a nelze jej považovat za extremistu²⁸ – ostatně ani jeho kniha nevyznívá extremisticky. „Zahrad-

²⁶ Norimberské zákony se vztahovaly nejen na špičkové vědce, ale i na nositele nejvyšších německých vojenských vyznamenání.

²⁷ „Zahradnické myšlení“ však může přispět k tomu, aby se z demokracie stala totalita, jak se ještě pokusím ukázat.

²⁸ Kukla byl renesanční osobností. Vedle práce na tzv. chudinském ředitelství pražského magistrátu, se živil též jako advokát, novinář (mj. v Národní politice), byl překladatelem (překládal např. díla E. Zoly, M. Twaina nebo A. C. Doylea), po první světové válce působil na různých ministerstvech nově

nický“ tón v ní nezaznívá často, ale o to samozřejměji a rozhodněji. Kukla nenabízí nějaká radikální řešení, spíše uvažuje v duchu doby relativně umírněného Československa. To je vidět i na tom, že se odvolává na novinové články tehdejšího seriózního tisku, například *Lidových novin* či *Peroutkovy Přítomnosti*. Zároveň to, co předkládá, nevypadá jako návrh k diskusi, ale jako řešení, které je nutno přijmout – to je zahradnickému myšlení vlastní.

Pro Kuklu jsou hlavní překážkou řádu a pokroku lidé „mravně pokleslí“ – prostitutky a ti, kteří se na ně ve vykřičených domech, barech a tančírnách nabalují. Prostituce podle něj „hlodá úporně na kořenech národa“ (Kukla, 2001, 1. díl, s. 174). Národ je prostitucí oslaben a připravován o zdravou pracovní sílu. Jeho rozhorlení by šlo považovat za neškodné stesky stárnoucího úředníka sloužícího ještě za císaře pána, kdyby se najednou neobjevila následující slova tvrdě odsuzující návštěvníky pražských barů a tančiren: „To je taková lidská plevel, se kterou je škoda mítí milosrdenství, kterou jen třeba vytrhat a odstranit. [...] Plevel je to, lidská plevel, vytrhat ji a odhodit. [...] Plevel je to a proti ní třeba chránit úrodu. [...] Příliš se vyhovuje a příliš se běře zřetel na povahu a okolnosti, a tak se plevel množí. Svoboda, péče, ohledy patří užitečné úrodě a ne pleveli. [...] Ale všichni ti zlodějšťi hrdinové, skvělí utráceči, marnotratné prodejné ženy, to je jen taková plevel, kterou nutno stále mýtit, odstraňovat a neomlouvat. Národ, který dovolí, aby se v něm rozrostla taková plevel, kazí sám svoji svobodu, která je ne pro plevel, ale pro pracovníky.“²⁹ (tamtéž, s. 101–2)

Jde o ukázkou zahradnické rétoriky par excellence. I kdyby plevel sám sobě neškodil, ohrožuje celou společnost, její pokrok a svobodu, proto je nutno jej vytrhat. A nejde jen o současné generace, ale i o ty následující: „Nebezpečí, jež má prostituce pro společnost, je dvojího druhu: jednak podrývá její mravní základy, jednak škodí jejímu biologickému vývoji.“³⁰ (tamtéž, s. 137) A biologický základ českého národa byl vždy zdravý. Jak se tu tedy prostituce objevila?

Kukla má jasno. Na počátku stálo uvolnění zákonů regulujících prostituci a následky světové války. To do Čech přitáhlo cizince, díky kterým se Prahou rozlezla „špina“ českému národu cizí: „[...] díky uvolnění prostituce roztahuje se nám tu v Praze špina nočníteček i pasáků ze všech zemí a pronárodů jako ohyzdné, žravé vši!“ (tamtéž, s. 166) „[...] ohromná světová válka s tisícerými neřestmi a zločiny [...] zaplavila i naši luznou matku Prahu [...] novým bahnem zkázy, a když pak po převratu nahrnula se k nám s vračejícími se vojáky – vítězi i poraženými z nepřátelské – i ,přátelské“³¹ ciziny též tisíce

vzniklé republiky. (<http://www.sherlockholmes.cz/index2.php?page=archiv/zpravodaj60PHPESSID=ecf6779ccf4cbf4042c2bdd0e01b8502>) Podle vlastních slov vypomáhal též jako důlní záchranář (<http://www.nautilus.cz/pop2.html>). Dnes na něj narazíme na webových stránkách speleologů (za jeho průzkumy pražského podzemí), holmesologů (za první překlady Sherlocka Holmese) či filmových vědců (podle jeho námětů byly ve dvacátých letech 20. století natočeny dva filmy).

²⁹ Zde není úplně jasné, jde-li o Kuklova vlastní slova nebo o citaci z *Lidových novin*. Kukla nepíše odbornou práci, kde by citace byly řádně označeny. Každopádně se za uvedená slova plně staví.

³⁰ Znovu není úplně jasné, jde-li o Kuklovo vlastní vyjádření nebo zdali cituje, tentokrát z *Přítomnosti*.

³¹ Všimněte si, jak slovo *přátelské* vložil autor do uvozovek. Cizí patrně českému nemůže být nikdy přátelské!

plevel a špatnost hlavně z Ruska a Ameriky³² ... *zamořily záplavy cizího bahna ... stokrát ještě horšího než bývalo zdejší ‚tuzemské‘ ubohou naši velebnou Prahu nanovo!* (Kukla, 2001, 2. díl, s. 205) A tak památka „Matky Prahy [...] cizí vinou je kálena a zneuctěna“ (tamtéž, s. 208), „tím veškerým cizím morem infikována“ (tamtéž, s. 206). Prostituce je tak pouhým následkem něčeho horšího, a tím jsou „cizáci“. Od nich musí být český národ očištěn, aby nezpustl (či dokonce nezahynul) a naopak se mohl zdravě vyvíjet.

A v jakém řešení se Kukla vzhlíží? „Na *tak hrozné bahno* arci *obyčejná* košťata nynějších vládců Velké Prahy nestačila, nýbrž musila býti na ně vzata košťata železná ... a docela nové nejdůkladnější čistící a vyhlazovací mašiny!“ (tamtéž, s. 206) Plevel je třeba vyhubit, ale Kukla je mužem zákona a starých dobrých časů – ač plně přijímá zahradnickou rétoriku, s kategoriálním vražděním to nakonec nemá nic společného. Mluví o zatýkání a vyhošťování „obtížných cizinců“, „zavedení povinného hlášení osob pohlavně nemocných“, „přísnou cenzuru pustých filmů a divadelního bejlí“, „zostřenou školskou a sportovní disciplínu“ apod. (tamtéž, s. 207). Nezačínalo to ale v Německu nějak podobně?

Vedle prostituce a cizinců jsou Kuklovi trnem v oku „cikáni“, a proto schvaluje jejich evidenci a tehdy nově zavedené fotografování „celých cikánských rodin [tj. včetně dětí], když se dostanou do rukou policie pro nějaký delikt“ (tamtéž, s. 78–9). To už se dostáváme k druhému tématu této stati.

Zákon o kočovnictví

Ač počet Romů na území prvorepublikových Čech a Moravy nebyl vůbec vysoký³³, byli to především čeští poslanci, kteří se zasazovali o přijetí zákona regulující život Romů na území tehdejšího Československa.

První nástin zákona regulující život kočovných Romů se objevil v roce 1921, v roce 1922 bylo na návrh národně demokratických poslanců uloženo ministerstvu vnitra, aby co nejdříve předložilo ke schválení zákon „na potírání řádění cikánů domácích i cizích“ (Nečas, 1999, s. 56). Tento zákon sice předložen nebyl, ale proběhla první registrace kočovných a potulných Romů³⁴ (tamtéž, s. 57). V roce 1925 měly být na návrh národně demokratických poslanců „osoby, které se vyhýbaly práci a byly na obtíž veřejnosti [...] dodány do donucovacích pracoven a jejich děti se měly svěřit do péče a výchovy ve zvláštních ústavech“ (tamtéž, s. 58). Podle agrárních poslanců se mělo v případě potřeby užít i stanného práva (tamtéž, s. 59)! Zákon byl nakonec parlamentem schválen

³² Přičemž z Ruska tehdy přicházeli do Československa především uprchlíci před bolševismem (včetně významných vědců a umělců), zároveň bylo celkové množství ruských uprchlíků v Praze nesrovnatelně menší než v Berlíně nebo v Paříži. Reálný příliv Američanů do ČSR byl zanedbatelný.

³³ Přesná čísla neexistují (stejně jako dnes, i když z jiných důvodů). Při soupisu z roku 1925 bylo v Čechách a na Moravě zaevidováno zhruba 2500 Romů, v roce 1943 protektorátní orgány klasifikovaly necelých 6 tisíc osob jako „cikány a cikánské míšence“ (Nečas, 1999, s. 58 a 69).

³⁴ Je nutno dodat, že sepsáni byli i brusíči, deštníkáři či herci loutkových divadel, tj. všichni ti, kteří alespoň po část roku kočovali. Nešlo tedy o zákon zaměřený výhradně proti Romům.

v roce 1927 jako „Zákon o potulných cikánech“ (pod číslem 117) a v následujícím roce k němu byla vydána prováděcí nařízení (tamtéž, s. 60). I když možnost vyhlášení státního práva z něj byla nakonec vypuštěna, objevovala se v něm mnohá diskriminační opatření. Zaevidovaným byl například zakazován vstup do některých měst a obcí a zákon skutečně usnadňoval odebírání dětí romským rodičům a zaváděl pro zaevidované Romy nucené práce (viz Zákon o potulných cikánech).

Než tato strohá fakta, mnohem ilustrativnější jsou konkrétní slova, která padala v parlamentní rozpravě o výše zmíněném zákoně. Jejich autorem byl agrární poslanec Karel Viškovský, kterého stejně jako K. L. Kuklu nelze považovat za extremistu (šlo mj. o bývalého ministra spravedlnosti).³⁵ Viškovský byl zpravodajem zákona, měl tedy za úkol zákon parlamentu předložit a obhájit jej. Ve své řeči postupně prohlásil: „Cikáni jsou ve svém potulném životě [...] mravní nákazou svého okolí [...]. Zde tedy stojí boj dvou principů: civilisace a nezkrotné přírody. [...] Kompromis zde je dosti nesnadný. Stát, národ, stojící na principu práce, mající svou civilisaci a svou morálku, nesnese trvale mezi sebou živel, který neguje práci, který neguje civilisaci a mravnost. Soužití je možno jen tehdy, jestliže také ony vrstvy cikánů, na které myslím, podrobí se těmto základním principům. Ne-li, pak musíme se také všemi prostředky brániti. Tu není na místě žádná sentimentalita, žádná falešná humanita, neboť není humanitou, kdybychom nechali hrstku lidí žiti svůj potulný a ostatním vrstvám nebezpečný život, a to na cizí účet, a ohrožovali tím bezpečnost ostatního obyvatelstva. [...] Osnova počítá s tím, že nelze cikánský svízel³⁶ přes noc sprovoditi se světa. Proto zavádí dozor, evidenci potulných cikánů, snaží se uvést život a pohyb cikánů v jisté snesitelné meze, avšak podniká též pokusy o likvidaci otázky potulných cikánů tím, že se snaží, aby děti cikánské, pokud jsou zanedbané a pokud se jim nevěnuje náležitá péče vychovávací, byly svěřeny jiným rukám a řádné péči, dále aby byla zavedena nucená práce pro takové elementy, které zatvrzele oddávají se potulnému životu a neřestem. [...] Tedy buďto cikáni podrobí se naší morálce, naší civilisaci, našim občanským principům, nebo není a nemůže být pro ně u nás více místa. Potulný život jako semeniště mravní zkázy a jako nebezpečí majetku a života musí býti likvidován.“ (SČSDPK 1) Dále Viškovský dodává, že „cikáni jsou živel, který neguje civilisaci, pravdu“ a programem mu je „likvidace cikánského nebezpečí“: „Tedy buďto cikáni podrobí se naší morálce, naší civilisaci, našim občanským principům, nebo není a nemůže být pro ně u nás více místa.“ (tamtéž)

Jedním z mála, kdo se proti návrhu postavil konkrétními slovy, byl maďarsky mluvící rusínský poslanec za KSČ József Gáti, který prorocky vyřkl: „Cikánské legitimace nejsou však ničím jiným, než čím byla žlutá látka na středověkých Židech.“³⁷ (SČSDPK 2)

Viškovského zahradnicko-medicínská rétorika je zřejmá. Romové jsou svízelem, tedy plevelem, a mravní nákazou. Na základě sociálních charakteristik (tj. kočovného způsobu života), bez ohledu na konkrétní viny a skutky, mají být určití lidé pod zvýše-

³⁵ Poslanec Viškovský se později stal i ministrem národní obrany - viz <http://www.libri.cz/databaze/kdo20/list.php?od=v&start=21&count=20>.

³⁶ Svízel je mj. druh polního plevelu.

³⁷ Je nutno si uvědomit, že to prohlásil několik let před nástupem nacistů k moci v Německu a před uzákoněním Norimberských zákonů, které přinutily nosit Židy žlutou Davidovu hvězdu!

ným dozorem. Cílem má být „likvidace“ této sociální vrstvy. Ať už v tom smyslu, že bude odstraněn jejich životní způsob nebo, nepůjde-li to, bude odstraněna tato sociální skupina jako taková. Viškovský zajisté neměl na mysli fyzickou likvidaci. Nástrojem měly být dětské domovy, věznice, „pracovny“ (tj. nucené práce). Nesmíme ale zapomenout na to, že romský holocaust na českém území začal výstavbou pracovních táborů. Tam byly Romové koncentrováni a z nich vedla přímá cesta do táborů likvidačních.

Ve Viškovského řeči bychom neměli přehlédnout ještě jednu rétorickou figuru, a to boj přírody a civilizace. Jak říká Bauman, „svět se změnil v zahradu člověka, avšak jen ostrážitost zahradníka může zabránit tomu, aby neupadl v chaos divočiny“ (Bauman, 2003, s. 293). Pro Romy není hlavní hodnotou řád práce – tím se dostávají na okraj moderní průmyslové společnosti. Podle zahradnické metafory se tak ale navíc staví přímo **proti** společnosti a civilizaci. Přírodní je nutně „nezkrotné“, amorální (morálku neznačící), a tak musí být z principu potlačeno. Zde není místa pro shovívavost (Viškovského slovy „falešnou humanitu“), natož pro lhostejnost. Nepostavíme-li se přírodním živlům v naší společnosti, civilizace zanikne. Podobně to viděli nacističtí ideologové.

Shrnutí

Tím nechci dělat nacisty z poslanců, kteří souhlasili s Viškovského řeči (a byla jich většina, neboť zákon byl přijat). Ani Viškovský, který mluvil o likvidaci, neměl na mysli likvidaci fyzickou v tom smyslu, jak ji později provedli nacisté. Ovšem bezpochyby šlo o naprosto vážně míněnou zahradnickou metaforiku. Poslancům nešlo o kategorické vraždění, ale jak ukázala blízká budoucnost, jejich kroky k vraždění vedly. Z „pracoven“ se staly pracovní tábory, z těch koncentrační (ať už byl jejich oficiální název jakýkoliv) a z těch vedla přímá cesta do táborů likvidačních. A ony změny byly často nepatrné, a tak velmi snadno proveditelné.

Demokratické Československo schvalovalo sociální zahradničení. To, jak je vidno, může nějakou dobu fungovat bez kategorického vraždění. Nakonec jim ale končí. Lidé jsou rozkategorizováni na dobré a špatné, Viškovský přímo říká, že „cikáni negují pravdu“. Pak je jednoduché se těch a priori špatných zbavit. A pokud to nechtějí provádět demokraté, vždy se najdou tací, kteří to rádi provedou za ně. Demokraté jim svými výroky a skutky pouze uhrabávají cestičku k moci, až nakonec zahradníci označí za plevel i některé z těchto demokratů.

V tomto kontextu by nám postoj K. L. Kukly k prostituci mohl připadat neškodný, ale i on plně užíval zahradnické metaforiky.³⁸ A ke konci své knihy dospěl k nacionálním hysterickým výpadům proti cizincům, je to „plevel“, „mor“, dokonce „žravé vši“. To, že takováto rétorika byla přijímána a akceptována, jen usnadnilo nástup sil, které výše zmíněná slova již nepovažovaly za rétoriku, ale za reálný popis faktu, podle kterého je třeba bezodkladně jednat.

³⁸ Znovu bych odcitoval z jeho knihy pasáž, kterou jsem již jednou citoval: „Plevel je to, lidská plevel, vytrhat ji a odhodit. [...] Plevel je to a proti ní třeba chránit úrodu.“

LITERATURA

- BAUMAN, Z.: *Modernita a holocaust*. Praha, SLON 2003.
- KUKLA, K. L.: *Pražské bahno, 1. díl: Prostituce staré Prahy*, Praha, Levné knihy KMa 2001.
- KUKLA, K. L.: *Pražské bahno, 2. díl: Typy a figurky staré Prahy*, Praha, Levné knihy KMa 2001.
- NEČAS, C.: *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc, Univerzita Palackého – vydavatelství 1999.
- SČSDPK 1: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101005.htm> – prohlíženo v únoru 2007.
- SČSDPK 2: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101008.htm> – prohlíženo v únoru 2007.
- Zákon o potulných cikánech, <http://www.vzdelavaci-institut.com/files/download/redirect.php?dclid=64&ENGINEsessID=7bd90c928ad08307f5b3646f40e35473> – prohlíženo v únoru 2007.

SUMMARY

The article compares arguments of Bauman's book *Modernity and the Holocaust* with the regulations appearing in the Czechoslovak *Law on travelling Gypsies* (from 1927) and with the ideas of K. L. Kukla's book *Pražské bahno* (from the same year). According to Bauman, the Holocaust is not an aberration of modernity, but its hidden face. The ambition of the modern era is to build a new world design. Therefore it sorts out human beings on the basis of "gardening metaphor" to the worthwhile plants and weeds. It results in the "categorical murdering" – whole social groups are included to the category "weeds" and as such exterminated regardless of their individuality.

As the analyses of Kukla's book and the "Gypsy" law show, gardening metaphors also appeared in the democratic Czechoslovakia. It was applied to Romanies, prostitutes and foreigners. Czechoslovakia did not admit the categorical murdering, but the state policy and the opinions of some intellectuals approved the social gardening and thus they later facilitated categorical murdering under the Nazi rule.

KEY WORDS

Zygmunt Bauman, garden society, categorical murders, Romanies, prostitution, the Holocaust, Czechoslovakia.

Mgr. Martin Fafejta, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky
FF UP Olomouc
fafejta@ffnw.upol.cz

**Několik poznámek na téma vdovství:
Ambivalentnost sociální podpory při ovdovění**

Dana Sýkorová

Úvod

V příspěvku navážeme na tradici výzkumu vdovství, která je na naší katedře spjata hlavně s pracemi Naděždy Špatenkové.³⁹ Zaměříme se hlouběji na vdovství ve stáří, tj. v životní fázi, v níž se jeho efekty více či méně prolínají s důsledky stárnutí, potažmo se zhoršením zdravotního stavu a snížením soběstačnosti. Především se budeme zabývat vztahy ovdovělých seniorů s jejich významnými druhými. Jelikož se v gerontosociologii projevuje tendence interpretovat je převážně v pozitivních termínech vzájemného sdílení, loajality a vstřícnosti, obrátíme pozornost na poněkud opomíjené nejasnosti, kontradikce, paradoxy, jež tyto vztahy rovněž charakterizují. Budeme se přitom opírat o aktuální a vzhledem k nepříliš rozsáhlé domácí sociologické produkci většinou o zahraniční empirické výzkumy, zejména pak o kvalitativní studie, které ze své metodologické podstaty odhalují ambivalence zvláště zřetelně. Příležitostně budeme odkazovat na výsledky výzkumu, na němž jsme se v letech 2002–5 podíleli – tak, jak nám „dovolí“ primární orientace výzkumného projektu na osobní autonomii a strategie jejího udržení ve stáří a širší definice zkoumané seniorské populace, jež zahrnuje i osoby sezdané, kohabituující, rozvedené i *singles*.⁴⁰

³⁹ Špatenková (2006, 2005, 2004), Kubičková (2001).

⁴⁰ Výzkumný projekt *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie* byl realizován za podpory Grantové agentury ČR (reg. č. 403/02/1182). Ovdovělí senioři tvořili téměř 2/5 z celkového počtu 317 respondentů v dílčím výzkumu *Senioři 2002*. Z 18 participantů kvalitativní studie založené na metodě zakotvené teorie byli dva vdovci a celou polovinu vzorku tvořily ovdovělé ženy: 62letá Jana, 63letá Hana, 70letá Novinářka a stejně starý Pěstoun, 72letá Paní z čajovny, 77letá Tetička a Magistra, 82letý Právník, 87letá Babička z Kopce a 93letá Paní D. a Sousedka Karin. Text stati prokládáme úryvky z rozhovorů s Janou, Hanou a Pěstounem, kteří ovdověli teprve nedávno – před dvěma roky.

Výzkum se opíral o *integrovanou* strategii kombinující kvantitativní a kvalitativní metodologii. Byl koncipován jako *multizdrojový* výzkum – kromě výše uvedených souborů seniorů zahrnul také „dospělé děti“ a sociální pracovníky zaměřené na klienty – seniory. Přístupu odpovídaly výzkumné techniky: semistrukturovaný a nestrukturovaný rozhovor a pozorování (doplněné dvěma dotazníky). Výzkumný projekt, resp. zkoumané soubory byly vymezeny územím Moravskoslezského kraje. (Podrobněji viz Sýkorová, 2007).

Sociální podpora ovdovělých

Ovdovění je označováno za „největší hrozbu stáří“ (Kalvach, 1995, Špatenková a kol., 2004), za jednu z nejzávažnějších položek „katalogu potenciálních ztrát“ spojených s individuálním stárnutím (Paul Pryser in Klinefelter, 1984, s. 17).⁴¹ Představuje totiž mezní situaci *par excellence*, jež se bytostně a existenčně dotýká *všech* jedinců (Kabele, 1998, Berger, Luckmann, 1999).

Pěstoun z našeho výzkumu (ovdověl před dvěma roky) se až po ukončení rozhovoru rozpovídal o zemřelé manželce. Při vyprávění zesmutněl, „zhroutil do sebe“. Přiznal se, že pocit ztráty byl nepopsatelný, k „*nežití, když ztratíte někoho, s kým jste celý život*“.

Jana naopak ihned v úvodu popisovala, jak se vyrovnávala se smrtí manžela (také ovdověla před dvěma roky): ... *Špatně, špatně, protože jednak jsme byli čtyřicet roků spolu, že, od těch sedmnácti už jsme začali spolu chodit _ takže vlastně po ... tři, tři, tři čtyři roky jsme spolu chodili, pak jsme se vzali a od té doby jako celý ten život spolu, že. (9-12) ... pak najednou jsem se ráno jako probouzela a co, že? Čili takový ten pocit jako ... kam patřím, co se svým životem budu dělat ... (20-21)*

Hana: ... *Nevím, nevím, říkám, jak mám začít [své vyprávění]. Kudy, odkud _ začít _ v určitým období, no. ... Jsem v období takovým, že jsem dva roky vdova _ a velice těžce se mi zvyká na to [pohnutí v hlase]. Nemůžu se s tím jaksi se ještě pořád smířit, protože jsem byla s manželem 42 roků. A vždycky v manželství něco přijde, ale bylo to manželství dobrý. A přece jenom za ty roky, když člověk zůstane po-, nebo po tolika letech manželství, když zůstane sám, tak _ se těžko on s tím srovnává ... (15-20) ... A opravdu, když takhle zůstane ten jeden sám po tolika letech _ . Tak někdy ty, některý dny si člověk říká, už je to dobrý, už to mám ... někdy přijde takové, takový, taková nějaká deprese nebo něco _ . Takový těžko, že _ prostě já v tom případě to dělám tak, když už moc se cítím zle, tak já se musím oblíknout a jít někde mezi lidi, třeba po ulici. Nemusím s nikým mluvit, ale musím vidět lidi kolem sebe. A to je takový, pro mě, pro mě to je _ velice uklidňující. Prostě _ že nejsem sama. (126-131)*

Proces zvládnutí této „bytostné ztráty“ (Kabele, 1998, s. 307) probíhá podle genderové a časově specifického scénáře: poněkud odlišně u mužů a žen a v závislosti na tom, zda ke ztrátě došlo *on-time* a byla anticipována, anebo je-li *off-time* a očekávaná tudíž nebyla. Literatura zdůrazňuje souvislost mezi vysokou úrovní sociální podpory a úspěšným završením „cesty vdovstvím“, oné – řečeno slovy Kabeleho – „záračné proměny bytostné ztráty v transcendentní zisk“ (1998, s. 306-7, srovnej i Lopata, 2002, Utz et al., 2002, Wortman, Silver in Baltes, Baltes, 1990). Zásadní roli v tomto procesu hraje podpora přijímaná od nejbližších příbuzných a přátel. Její spolehlivost, resp. účinnost určuje především kvalita vzájemných vztahů, oboplná důvěra (Kabele, 1998, Wu, Pollard, 1998, Utz et al., 2002).

Většina ovdovělých, jak shodně ukazují empirické výzkumy, je zasazena do relativně hustých sociálních sítí a typicky se jim dostává pomoc většího rozsahu než rozvedeným

⁴¹ V šednoucích populacích se dlouhodobě zvyšují počty vdovců a vdov v postproduktivním věku a souběžně snižuje počet těch, kteří ztratili životního partnera či partnerku v produktivním věku (Silver, 2003).

a separovaným seniorům či *singles* (Wu, Pollard, 1998). Naznačili jsme již v úvodu, že tento poměrně optimistický obraz vztahů vdovců a vdov s jejich blízkými obsahuje i temnější odstíny nedorozumění, napětí, konfliktů, opuštění a sociální izolace, tedy sociální nepřízeň.⁴² Tato představa neznamená prosté „vedle – sebe – bytí“ jednotlivých vztahů pozitivních a negativních nebo jen v čase následující sekvence „pozitivních“ a „negativních“ období v jejich vývoji, ale hlavně paralelní prožívání konkrétních vztahů aktéry jako pozitivních i negativních (tak jak je shrnuto v teoretickém konceptu *ambivalence*, viz Lüscher, Pillemer, 1998, srovnej Sýkorová 2006, 2007).

Náročná sociální situace vdovství či vdovectví vyžaduje „nová pravidla hry“ pro všechny zúčastněné, která je nutné ve vzájemné interakci nezřídka složitě *vyjednávat* (Kabele, 1998, rovněž Settersten, 2002, Utz et al., 2002). O to obtížněji, jestliže post-tradiční realita (např. podle Giddense, 1992) neposkytuje jednoznačnou odpověď na otázku, *kým jsou* ti, kteří ztratili životního partnera či partnerku, pro sebe a pro druhé (Lieberman, 1996). Jsou vdovou nebo vdovcem, anebo *singles*?⁴³ (Ostatně identita *všech* individuí v běžných, každodenních situacích je permanentně konfrontována s nutností se rozhodnout, „jak žít“⁴⁴ (Giddens, tamtéž).

Nelze počítat s pevnými „normami“ vhodného chování ovdovělých a ostatních vůči nim, ani se spolehlivými vodítky směny pomoci a podpory. Pravidla vztahů mezi rodiči a dětmi, již tak nejasná ve stáří jedněch a v dospělosti druhých, se v kontextu ovdovění stávají ještě méně ostrá a interakce tím komplikovanější. Vztahy s přáteli se problematizují nejen přijetím sociální role vdovce či vdovy, ale rovněž jejím odmítnutím. (Lopata, 2000)

Jedinec získává po smrti manžela nebo manželky status *ovdovělého* a spolu s ním neurčitě vymezené „právo“ na podporu příbuzných a přátel ve stejně neurčitě definované „době potřeby“. Signifikantní druzi tak mají za to, že je vhodné, žádoucí a dostačující poskytovat podporu v době pohřbu a prvních měsících truchlení. A tehdy se většine ovdovělých pomoci skutečně dostává – jak ostatně potvrdil i náš výzkum.

...po pohřbu otce _ snažili jsme se, aby u ní každý den někdo byl, aby nebyla sama. Díky tomu, že bydlíme blízko ní, byl u ní vždycky někdo, aby nebyla sama. [R-40], ... Matka ovdověla, a tak ji navštěvují všichni z rodiny nejmíň jedenkrát týdně. [R-90] (Sýkorová, 2007⁴⁵).

Pro ovdovělé je podle Van den Hoonaarda ovšem podstatná *časově neomezená* podpora, přesněji její dostupnost, kdykoli ji nyní i *později* budou potřebovat. Aktuální vztahy ovdovělých matek s dětmi jsou pak ovlivněny i vzory chování dětí v době otcovy nemoci, umírání a smrti, tj. „zda byly zde právě tehdy, *když bylo potřeba*“. (2001, s. 55–61).

⁴² Viz koncepty *sociální posily* a *sociální nepřízně* (Blažek, 1988).

⁴³ Rovněž Kubičková (2001).

⁴⁴ Viz Self jako *reflexivní* projekt.

⁴⁵ Zde i dále v textu odkazujeme na knihu Sýkorové *Autonomie seniorů. Kapitoly z gerontosociologie*, která vyšla v roce 2007 v Sociologickém nakladatelství SLON. Dále rovněž Utz et al. (2002), Wu, Pollard (1998), Stein, Wemmerus et al. (1998) aj.

Fungování významných druhých ve smyslu Rileyové *latentní matrice* či konceptu *contingent care* (Eggebeen, Davey, 1998) se zdá být v perspektivě ovdovělých seniorů dokonce důležitější než *rozsah* a *druh* pomoci (Lieberman, 1996).

Zmíněné dimenze podpory, konkrétně kvantita a kvalita pomoci, v sobě také nejsou potenciální napětí související s rozpory mezi očekáváním seniorů a reálným chováním jejich blízkých. Děti či přáteli nenaplněná očekávání, týkající se hlavně kontaktů a emocionální podpory, resp. sdílení intimity,⁴⁶ přinášejí vdovám a vdovcům pocity frustrace, odcizení a především zesilují osamělost primárně spjatou se ztrátou manžela či manželky (Van den Hoonaard, 2001, Lopata, 2002).

Hana: ... člověk (...), když zůstane sám, tak _ se těžko on s tím srovnává, i když jsou děti _ a člověk-, děti jsou zaměstnaný, mají svoje a je už přece jen takovej _ větší věkový rozdíl, takže ty děti mají jiný názory a jiný názory už máme dneska my. (...) ale oni prostě mladý žijou úplně jiným životem, já tak nějak, nějak, no ne- nemůžu najít tu - tu cestu tam, aby, abych se cítila, jako že jdu k dětem, že se jdu pobavit, není to, oni prostě žijou úplně jiným životem. (16–21, 35–37)

Paradoxní, ovšem jen při povrchním pohledu, se pak může jevit konstatování, že přílišný rozsah *face-to-face* interakce a vlastní otevřenosti při odkrývání myšlenek, pocitů ze ztráty, osobních problémů i radostí ohrožuje jinou, seniory vysoce ceněnou hodnotu: autonomii. Právě určitá fyzická distance umožňuje kontrolovat sociální interakci, rozpoznat konflikt a vyhnout se mu (Hamm, Jałowiecki, 1990).

Obdobné riziko pro nezávislost ovdovělých představuje intenzivní, nadměrná ochrana a pomoc ze strany druhých (*over-protection, over-care*, Baltes, 1996), či pervazivnost *sic!* potřebných rad. Podle referencí vdov z Liebermanova výzkumu odpovídají udílené rady zřídka formou, obsahem i „načasováním“ jejich specifické osobní situaci. Jsou pro ně mnohdy zraňující a především nedůvěryhodné, protože většinou nejsou založené na vlastní zkušenosti „rádce“. (Lieberman, 1996) Jak bylo v obecnější rovině konstatováno, extenzivní *solidarita rodinných generací* zahrnuje s vyšší pravděpodobností dissatisfakci, napětí, konflikty a boj o autonomii (Sýkorová, 2006). Frieder Lang (2001) potvrzuje, že časté kontakty seniorů s druhými mohou ve vysokém stáří a při snížení fyzické soběstačnosti omezit příležitosti k osvědčení osobní kompetence a snížit pocit osobní autonomie. Domníváme se, že efekt bude v počátečních fázích vdovství podobný.⁴⁷

Očekávání vdovců a vdov vnáší tenzi do vzájemných vztahů s významnými druhými i „z druhé strany“, právě skrze druhé a právě tehdy, vnímají-li oni nároky ovdovělých jako neadekvátní (Kaufman, Uhlenberg, 1998). Zaměříme se nyní v této a v dalších souvislostech na vztahy s dospělými dětmi.

⁴⁶ Lang, Baltes (1997), dále Lang (2001), Davidson, Arber, Ginn (2000).

⁴⁷ Ke konceptu *over-protection* či *over-care* viz rovněž již citovaní van den Hoonaard (2001) a Lieberman (1996).

Vztahy s dětmi

Z našeho výzkumu je evidentní, že dospělé děti zvažují očekávání rodičů především optikou svých časových možností, často limitovaných pracovními povinnostmi. Odvolávání se na nedostatek času lze nahlížet i v rámci diskuse legitimity omluv (*excuses*), tj. jako mechanismus vyjednávání strukturovaných závazků v rodině, resp. etablování toho, co příbuzní mohou či nemohou splnit v konfrontaci s představou rodinných odpovědností (Sýkorová, 2006, srovnej Connidis, McMullin, 2002).⁴⁸ Kvalitativní analýza námi získaných empirických dat signalizovala totiž „cośi více v pozadí“ než jen omezení časem – a to zájem dospělých dětí na zachování individuální autonomie i autonomie své prokreační rodiny. Zahraněční studie vcelku konzistentně dokládají jejich snahu vyvažovat angažovanost vůči ovdovělému rodiči na jedné straně a vůči vlastní rodině na straně druhé. Přesněji, jak zdůrazňuje Katleen Piercy, děti nepodporují staré rodiče na její „úkor“ (1998, s. 117).

Prioritu potřeb prokreační rodiny pro dospělé děti ovdovělí senioři *explicite* uznávají⁴⁹, *implicitě* ovšem očekávají vstřícnost dětí k jejich potřebám. Tato zjevná ambivalence, která je v případě obou generací střetem normy nezávislosti a solidarity, ústí podle Sarah Matthews většinou v *altruistickou kapitulaci* ovdovělých matek: matky redukují svá očekávání, „neobtěžují“ děti každodenními úkoly a respektují hranice jejich soukromí.⁵⁰ Dodává, že jsou k tomu tlačeny i negativním stereotypem tchýní jako žen vměšujících se do záležitostí rodin svých dětí: Participantky ustupují dětem z obavy, aby nebyly označeny za „typické tchýně“. Vyjednávání vzájemných vztahů je složité a nemusí nikdy překonat stav, kdy je veškeré jednání tchýně negativně interpretováno („cokoli udělá, je špatně“). Udržet dobré vztahy s dětmi předpokládá, že nakonec bude „jen tím, co z ní udělají děti“ (1979, s. 117–124).

Matthews označuje zmíněnou strategii *altruistic surrender* za „podvolení se diktátu“ dospělých dětí, k němuž staré ženy údajně odsuzuje jejich podrízená pozice v „modifikované rozšířené rodině“. Tvrdí, že ovdovělé matky nemají ve vyjednávání vzájemných vztahů „vcelku co nabídnout“,⁵¹ zatímco v dětech a jejich rodinách vidí jediný zdroj podpory, resp. jedinečných odměn, jichž se nemohou či navzdory případným alternativním zdrojům nechtějí vzdát. Zřídka volí strategii vynucování „povinné“ pozornosti výčitkami a vzbuzováním pocitů viny (strategii *take by force*), jež posouvá existující imbalance ve směně s dětmi ještě více v neprospěch vdov.⁵² Subordinaci ovdovělých žen

⁴⁸ Koncept *strukturované ambivalence* interpretuje situaci nikoli jako konflikt *rolí* pomáhajících dospělých dětí a zaměstnaných jedinců, ale jako *strukturální* konflikt rodiny či příbuzenstva a placené práce (tamtéž).

⁴⁹ Viz Gubriumův koncept *příbuzenské priority* (in Piercy, 1998, s. 117). Piercyová formulovala tento závěr na základě své studie ovdovělých žen – matek (tamtéž).

⁵⁰ Rovněž Hochschild (1979), den Hoonaard (2001).

⁵¹ Sýkorová uvádí, že důležitým zdrojem, s nímž senioři vstupují do rodinných transakcí a mohou vyvážit zájem, kontakty a pomoc významných druhých, resp. udržet symetrii rodinné směny, sebeúctu a respekt ostatních, jsou peníze (2004, 2007). Finanční zdroje žen však bývají právě v souvislosti s ovdověním často redukovány.

⁵² Srovnej také van den Hoonaard (2001).

zřejmě posiluje i kulturní definice rodiny jako „posvátné instituce“ (*sacred institution*): Vyloučení z „milujícího, intaktního a stabilního rodinného společenství“ by pro ně znamenalo osobní selhání, vážné ohrožení identity (Matthews 1979, s. 126–8, 130–6).

Nicméně Matthews neuvažuje v rámci aplikované perspektivy *social exchange* ani „zúročení kreditů vložených dříve rodiči do „*support bank*“ (Antonucci, 1990), ani zhodnocení předchozích investic do rozvoje lidského potenciálu dětí (viz model *dlouhodobých korporativních vztahů mezi generacemi*, Lee, Parish, Willis 1994), ani opožděnou (*delayed*) reciprocitu.

Data z našeho výzkumu závěry Sarah Matthews o závislosti, resp. subordinaci ovdovělých matek ve vztazích s dospělými potomky nepodporují. Ačkoli naznačují silnější tendenci vdov (i vdovců!) ustupovat dětem a vyhýbat se konfliktům ve srovnání s ostatními seniory i jistý sklon dospělých dětí k ovlivňování ovdovělého rodiče a k podceňování jeho kompetencí, převažující charakteristikou vzájemných vztahů seniorské generace rodičů a generace dospělých dětí byl oboustranný respekt. (Viz i Horowitz et al., 1991, Piercy, 1998, Finch, Mason, 1993, Wenger et al., 1996, Marshall, 1978–9 aj.) Vysvětlujeme jej jako výsledek procesu negociace, který v jistém časovém posunu od fáze akutního smutku nastoluje relativní (a nadále vyjednávanou) rovnováhu mezi příbuzenskými závazky a uznáním způsobilosti ovdovělých věst samostatný, nezávislý život (Sýkorová, 2007).

Postupně je zřejmě překonáván případný paternalismus dětí, zejména synů vůči matkám, který dokumentuje řada zahraničních studií zaměřených specificky na *coping* procesy při ztrátě životního partnera (např. Van den Hoonaard, 2001). Postoj a chování synů souvisí se sociální konstrukcí ženství, jež ve svém spojení se stářím prezentuje staré ovdovělé ženy „bez mužské ochrany“ jako slabé, zranitelné, a tudíž potřebné pomoci. S odvoláním na naše výzkumná zjištění tvrdíme, že z hlediska ovdovělých seniorů hraje ve výše uvedeném procesu zásadní roli *reciprocita* směny pomoci a podpory (Sýkorová, 2006, 2007).

74letá vdova tvrdí: ...*Rozhoduju o sobě sama, nikdo mi do ničeho nemluví, odolávám synům. Necítím se stará - všechno si zařídím sama.* (569–70)

Jana: ...*jako teď [když je znovu zaměstnaná] můžu, samozřejmě, děcka - můžu jako přispět nebo prostě můžu se trošičku jako tak víc jako, přes ty prachy jako...* (111–112) *Takže i ty děcka [vnuky], když jakkoliv [dcera] potřebuje nebo co, tak jsem tam vždycky přišla, pohlídala a tak. Teď už kluci jako - jako, když ona potřebuje, tak: můžou k tobě jít kluci spát? Okamžitě, že, to oni velice rádi, že.* (381–383)

Vztahy s přáteli

Význam přátelství ve stáří se zdá být nezpochybnitelný. Respondenti z našeho výzkumu bez ohledu na rodinný status oceňují, že přátelé jsou „vždy v pohotovosti“, „stačí zavolat“ (na rozdíl od dospělých dětí, jimž se ve vyjednávání kontaktů „musejí“

přízpůsobit). S přáteli se rádi setkávají, cítí se s nimi dobře, důvěřují jim (Sýkorová, 2007). Pro ovdovělé jsou přátelé nejen zdrojem sympatií, porozumění, respektu, informací⁵³, ale jak uvádějí Lieberman (1996) a Marshall (1980), jsou důležití pro úspěšnou rekonstrukci jejich identity. Dlouholetí přátelé jsou „čerstvími“ ovdovělymi označováni spolu s blízkými příbuznými za nejdůležitější osoby (Lieberman, tamtéž).

Některé zahraniční studie⁵⁴ však vykreslují poněkud komplikovanější obraz přátelských vazeb: Přátelé nezřídka vypadávají ze sociálních sítí ovdovělých seniorů. Např. většina dotázaných ze studie Liebermana (1996) se po smrti partnera vídala s přáteli řídkěji než dříve, podstatná část z nich se do jednoho roku rozešla buď se všemi nebo s většinou svých přátel. A nejde jen o ty, kteří v podstatě „skutečnými“ přáteli nebyli a které „nouze vdovství“ rychle demaskovala (Lopata, 1996). Ke ztrátám spojeným s ovdověním nezřídka patří také zánik dlouholetých vztahů – paradoxně vzhledem k historii vzájemné důvěry a podpory (Lieberman, 1996).

„Stará přátelství“

Nikoli ojediněle se ukazuje, že přátelé (stejně jako dospělé děti) poskytují ovdovělým seniorům nesprávný druh podpory v nežádoucí míře a v nepravý čas (Lieberman, 1996). Jejich chování se tak více či méně míjí s očekáváním ovdovělých přátel a vzájemné kontakty pak zatěžuje napětí a konflikty. Důvodem rezignace přátel na pokračování vztahu s ovdovělymi vrstevníky může být rovněž obecná tendence vytěšňovat z našich životů smrt, kterou kontakt s ovdovělymi nepříjemně „vrací do hry“. Bezradnost přátel v nakládání s emocemi truchlících (i svými) jen zesiluje pocit diskomfortu na obou stranách. Ovdovělí jej popisují „jakoby je prožívaný žal odřízl od zbytku lidstva“. (Lieberman, tamtéž, s. 46, podobně van den Hoonaard, 2001).

Přátelé mívají problém s redefinicí ovdovělého ze člena páru na *single* osobu (Van den Hoonaard, 2001, rovněž Silverman 1986). Také ovdovělí stojí před obtížným úkolem oddělení propletených identit. Vdovy o sobě často hovoří jako o „neúplném, polovičním člověku“, o „ženě navíc“ (*extra woman*) přehlížené či odmítané přáteli – manželskými páry coby hrozba jejich manželství, jako o outsiderovi ve „světě uspořádaném pro páry“. Problémem se pro ně stává pouhá návštěva restaurace, nabídka služeb „automaticky“ adresovaná partnerským dvojicím i některé sociální aktivity, které v lichém obsazení nejsou ani možné. (Van den Hoonaard připomíná např. karetní hru, 2001, srovnej i Utz et al., 2002.)

Kontinuitu vztahů se „starými“ přáteli podstatně ovlivňuje ochota ovdovělých seniorů převzít iniciativu ve znovunavázání kontaktů a současně akceptovat podřízenou pozici spojenou s nežádoucí stigmatizující identitou vdovce či vdovy (Van den Hoonaard, 2001). Ženy subordinaci definují zpravidla jako nutnost dodržovat „pravidla pro přežití“ (*rules for survival*, Lopata 1973), resp. užívat strategii *kontroly emocí* (*emotion work*, Hochschild, 1979) či „*udržení tváře*“ (*keep up appearances*, Lopata 1975), *kontroly dojmu* (Goffman, 1999). To znamená být srdečné, neprojevoval smutek, bolest

⁵³ Rovněž Dykstra (1995).

⁵⁴ Např. Lieberman (1996), van den Hoonaard (2001), Lopata (1996), Utz et al. (2002) aj.

a tak druhé nedeprimovat, být „silné“, nežádat o pomoc a nevzbuzovat tím obavu ze své závislosti na nich, nemluvit o vlastních starostech a tudíž je nezatěžovat a nenudit, neprosazovat se a respektovat jejich rozhodnutí (van den Hoonaard, tamtéž). To vše je zejména ve fázi akutního truchlení v rozporu s potřebou otevřeně projevit smutek, sdílet v komunikaci s druhými dobré a špatné vzpomínky na zemřelého manžela (Lieberman, 1996) i s potřebou osobní autonomie.

Závěr, že interakce mužů s přáteli je vdovstvím oslabena, neboť v manželce ztratili „manažerku“ a zůstali „ztraceni bez sociálního kompasu“ (Lopata, 2002, s. 565), korigují Moore a Stratton (2002). Na základě dlouhodobého pozorování omezili jeho platnost na dobu akutního zármutku (viz i Wagner et al., 1999).

„Nová přátelství“

Součástí vyjednávání nové „konfigurace sociálního světa“ je navázání nových přátelství, která jedincům významně usnadňují transici od identity *ovdovělých* v identitu *singles* (Lieberman, 1996). Ženy nacházejí přátele nejčastěji mezi vdovami. Díky demografické situaci jsou totiž právě vdovy „typickými seniory“.⁵⁵ (Vyšším podílem ovdovělých ve starších věkových skupinách je vysvětlován i relativně méně nepříznivý vliv ovdovění na sociální participaci seniorů. Mladší ovdovělí jsou v tomto smyslu devianty – většina jejich vrstevníků žije v manželství a většina se také v párech sociálně angažuje. Berardo, 1970.)

Stejná životní zkušenost vdovství, jak je vidno i z našich dat, ženy sblízuje a poskytuje vzory vyrovnávání se s krizí, ženská přátelství utužuje *vzájemná pomoc*. (Sýkorová, 2007, rovněž Settersten, 2002).

Např. *Janě* z naší studie pomohla švagrová – přítelkyně a „parta“ kamarádek: ... *Taky švagrová, že, zůstala vlastně ... v této životní situaci, že, taky ... švagr jako umřel z minuty na minutu. Tak jsme se tak daly dohromady, no a tak jsme začaly tady jezdit na tu chalupu a ... a dost jsme se jako do toho jako, navezly ... no, tak se mi zdálo, že ten první půlrok nebo ten rok, to bylo skoro lepší... (22–25) ... Jezdíme každý rok nejmíň dvakrát do těch velkých hor někde, Dolomity a ... takové ty situace ... takové to sjezdování, to co teď se jako, že, máme možnost už, že? Předtím třeba ta možnost nebyla, tak ještě pořád jako na těch sjezdovkách ... nám není rovno. (...) je fakt, že vždycky, že máme takovou partu už, se kterou jezdíme, že, mnoho roků. (142–147)*

Hana: ... M-možná že to třeba jiní tak neprožili a že to třeba prožívám tak já. _ Ale, nedávno jsem potkala paní, s kterou jsem jezdila autobusem z práce a která bude podstatně starší než já. Ale vždycky chodila velice pěkně oblikaná, tak byla taková šikovná ... Tak jsem ji zastavila a ptala jsem se jí, jak se má a ona říkala, že si mě nepamatuje, že mě nezná. Já říkám: ‚My jsme jezdily spolu autobusem.‘ A tak ona mě říkala: ‚Víte, já _ já jsem ztratila manžela a já jsem, od té doby se nemůžu vzpamatovat. Je už to osm roků a já se nemůžu sebrat. Já zapomínám, strašně, strašně jsem taková _ problematická.‘ Tak podle toho si ří-

⁵⁵ Ve vztahu k české populaci viz Pechholdová, Šamanová (2006).

kám, že asi víc lidí má takový problémy, třeba jako mám já. Já se ještě teda nezapomínám až tak strašně moc, i když už taky zapomínám spoustu věcí. Ale _ jsou dny, kdy je to, se dá všechno lepší snášet a jsou dny, kdy člověk si říká, že _ není dobrý už. (89–98)

... Zatím zázemí mám dobrý, okolí, no mám dobrou sousedku ještě, tak ta mi taky hodně pomohla prakticky od smrti manželovy, a ta kolegyně, co jsem s ní dělala, tak když tak se setkáváme, jezdíme na dovolenou spolu. (...) Ale ta Lída, ona je taky sama ta paní, takže si tak pomáháme, když já jsem třeba nemocná ... tak ona mi pomůže. Nebo někdy není kde nakoupit, tak mi ona nakoupí, zase já jí. Takže to jako je velká pomoc. To si myslím, že je třeba jeden druhému si tak pomáhat, protože nikdy člověk neví, kdy to bude potřebovat. (104–112). ... tak jsme byly v Řecku s tou kolegyní, taky, protože ta už je asi osmnáct roků vdova ... No tak s- byly jsme v Řecku párkrát, pak jsme tam byly už spolu jako _ když manžel zemřel ... tak jsme byly v Rumunsku loni. Takže přece jen je lepší, když jedou, jak se říká, dvě. Je to takový veselejší, než když je člověk sám. Já vím, že třeba někdo jede sám, veme si jednolůžkový pokoj ... Ale to je takový, to je moc smutný, to to bych-. (143–147)

Volba ovdovělých žen žít ve světě vdov (či žen „obecně“) je zřejmě „vynucena“ také mlhavými a matoucími pravidly *cross-genderové* interakce, resp. absencí modelů asexuálního přátelství (Van den Hoonaard, 2001). Nejen ovdovělé ženy, ale se stejnou „vehemencí“ i ovdovělí muži zpochybňují platonická přátelství a hovoří o nejistotě při interpretaci „motivů“ těch druhých: tedy zda muž usiluje o milostný vztah a žena o manželství, jak muži často předpokládají o ženách a ženy o mužích, anebo „jen o společnosti“. Muži se pak obávají pozvat ženu „jen tak si spolu vyjít“, ženy nad případným pozváním váhají, vyhledávají interakci s muži v „bezpečném prostředí“ tanečních klubů, kostelů ap. či se angažují ve výhradně ženských organizacích (Van den Hoonaard, 2001, Moore, Stratton, 2002). Společnost druhých (ono mít s kým si vyjít) má přitom zásadní význam jak pro vdovy, tak vdovce.

... Jako to zázemí svoje mám, takže když bych jako nechtěla, tak mám svůj byt, můžu se tam zavřít a nemusím s nikým a tak, ale _ ... pořád ještě mám ten kolektiv jednak těch svých známých různých, že. Kdykoliv bych chtěla jít s někým na pivo, tak stačí zvednout telefon, pojd' večer na pivo nebo - nebo tak nějak. Jo nebo do kina nebo, nebo do divadla nebo tak _ a jsou to jako většinou ženské, jako ... možná, že by se třeba taky našel nějaký kamarád nebo něco. Ale, ale to jako není důležité, prostě _ mám s kým jít. (Jana: 358–364)

Shodně pro obě pohlaví je také důležité zachování osobní autonomie, byť s jedním podstatným rozdílem: Ženy označují autonomii explicitně za zisk vdovství, a mnohé ji proto odmítají vystavovat riziku v novém vztahu. Po ovdovění spíše „introspektivně rozvíjejí svoje vlastní síly“ (Lopata, 2002, s. 567).

... [Manžel] byl taková jako ... _ svou mentalitou prostě byl takový jako vůdčí, takže _ jsem kolikrát chtěla něco jiného než on. Ale vždycky zvítězil on, protože on byl jako ... a já

jsem se bouřila v duchu i na _ i venku jsem se bouřila i v duchu jsem se bouřila a ... A říkala jsem si: ‚Tak teď by sis to mohla rozhodnout sama a úplně jinak a tak‘ ... No, teď už dva roky vlastně můžu _ (401–405). No, no, no ... tak teď jako vím, že se musím rozhodnout já a že, že to záleží jenom na mně, ale ... tak jak jsem jako celý život _ brojila vevnitř, jo, že bych si tak chtěla jako to sama rozhodovat... (Jana: 415–417).

Muži ohrožení osobní nezávislosti vůbec neartikuluji ani jako problém předchozího ani případného budoucího partnerství a ochotněji než ženy se znovu žení. „Připravenost“ vdovců k opakovanému sňatku je podle výše citované Heleny Znaniecké-Lopaty (Lopata, 2002) dána i tím, že oproti ženám disponují menším počtem *coping* strategií. Nicméně rozhodování vdovců o novém manželství je ovlivněno několika faktory. Např. čím starší jsou, čím déle žili v předchozím manželství a čím horší je jejich zdraví, tím méně je nové manželství pravděpodobné (Davidson, 2001).

V tomto kontextu lze za formu párových vztahů, která poskytne *ovdovělým* seniorům „plně uspokojivý intimní vztah a současně zajistí významnou míru autonomie“, považovat *living apart together* – LAT (Karlsson, Borell, 2002, s. 20).

Závěr

V knize o autonomii seniorů a studii publikované v Sociologickém časopise (Sýkorová 2006, 2007) jsme konstatovali, že výsledky výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*, ze kterého vycházíme i v této stati, poskytují empirickou podporu teoretickému konceptu *intergenerační ambivalence*. Získaná data spolu se zjištěními z řady zahraničních výzkumů nasvědčují tomu, že ovdovění jako mezni situace „znásobuje“ *psychologickou* i *sociologickou* ambivalenci: zejména v počátečních fázích procesu zvládání ztráty ve vztazích ovdovělých rodičů s dospělými dětmi (ale také s přáteli). V našem příspěvku jsme se snažili alespoň na některé ambivalence a jejich zdroje, souvislosti a konsekvence poukázat.

LITERATURA

- ANTONUCCI, T. C. Social Supports and Social Relationships. In: *Handbook of Aging and the Social Science*. Red. R. H. BINSTOCK, L. K. GEORGE. London, Academic Press Limited 1990, s. 205–226.
- BALTES, P. B., BALTES, M. M. (Red.) *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Science*. Cambridge, Cambridge University Press 1990.
- BERARDO, F. M. Survivorship and Social Isolation: The Case of the Aged Widower. *The Family Coordinator: Journal of Education, Counseling, and Services*, 19, 1970, č. 1, s. 11–25.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Praha, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999.

- BLAŽEK, B. Sociální posila a sociální nepřízeň. In: *Bulletin VÚSRP: Výzkum rodiny II*. Praha, Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce 1988, s. 2-9.
- CONNIDIS, I. A., MCMULLIN, J. A. Ambivalence, Family Ties, and Doing Sociology. *Journal of Marriage and Family*, 64, 2002, s. 594-601.
- DAVIDSON, K. What We Want: Older Widows and Widowers Speak for Themselves. *Practice*, 12, 2000, č.1, s. 45-54.
- DAVIDSON, K. Late Life Widowhood, Selfishness and New Partnership Choices: a Gendered Perspective. *Ageing and Society*, 21, 2001, s. 297-317.
- DAVIDSON, K., ARBER, S., GINN, J. Gendered Meanings of Care Work Within Late Life Relationships. *Canadian Journal on Aging*, 19, 2000, č. 4, s. 536-553.
- DYKSTRA, P. A. Loneliness Among the Never and Formerly Married: The Importance of Supportive Friendships and Desire for Independence. *Journal of Gerontology: SOCIAL SCIENCES*, 50B, 1995, č. 5, s. S321-329.
- EGGEBEEN, D. J., DAVEY, A. Do Safety Nets Work? The Role of Anticipated Help in Times of Need. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 1998, s. 939-950.
- FINCH, J., MASON, J. *Negotiating Family Responsibilities*. London, Tavistock/Routledge 1993.
- GIDDENS, A. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity Press 1991.
- GOFFMAN, E. *Všichni hrajeme divadlo. Sebeprezentace v každodenním životě*. Praha, Nakladatelství Studia Ypsilon 1999.
- HAMM, B., JAŁOWIECKI, B. (Red.) *The Social Nature of Space*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1990.
- HOCHSCHILD, A. R. Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure. *American Journal of Sociology*, 85, 1979, s. 551-575.
- HOROWITZ, A., SILVERSTONE, B. M., REINHARDT, J. P. A Conceptual and Empirical Exploration of Personal Autonomy Issues Within Family Caregiving Relationships. *The Gerontologist*, 31, 1991, č. 1, s. 23-31.
- KABELE, J. *PŘERODY, principy sociálního konstruování*. Praha, Karolinum. Nakladatelství Univerzity Karlovy 1998.
- KALVACH, Z. Poznámky k univerzitám III. věku v kontextu gerontologie a geriatricie. In: *Senioři a univerzity III. věku (Sborník příspěvků z pracovního semináře. Olomouc 24. 11. 1994)*. Olomouc, Vydavatelství Univerzity Palackého 1995, s. 17-20.
- KARLSSON, G. S., BORELL, K. Intimacy and Autonomy, Gender and Ageing: Living Apart Together. *Ageing International*, 27, 2002, č. 4, s. 11-26.
- KAUFMAN, G., UHLENBERG, P. Effects of Life Course Transitions on the Quality of Relationships Between Adult Children and Their Parents. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 1998, s. 924-938.
- KLINFELTER, D. S. Aging, Autonomy, and the Value of Life. *Journal of Applied Gerontology*, 3, 1984, č. 1, s. 7-19.
- KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha, Nakladatelství ISV 2001.
- LANG, F. R. Regulation of Social Relationships in Later Adulthood. *The Journals of Gerontology*, 56B, 2001, č. 6, s. 321-326.
- LANG, F. R., BALTES, M. Being with People and Being Alone in Late Life: Costs and Benefits for Everyday Functioning. *International Journal of Behavioral Development*, 21, 1997, č. 4, s. 729-746.
- LEE, Y. J., PARISH, W. L., WILLIS, R. J. Sons, Daughters, and Intergenerational Support in Taiwan. *American Journal of Sociology*, 99, 1994, č. 4, s. 1010-1041.
- LIEBERMAN, M. *Doors Close, Doors Open. Widows, Grieving and Growing*. New York, Putnam's Sons 1996.

- LOPATA-ZNANIECKA, H. Widower, Widow: How same? How different? *The Gerontologist*, 42, 2002, č. 4, s. 564-567.
- LOPATA-ZNANIECKA, H. Widowhood. Reconstruction of Self-Concept and Identities. *Studies in Symbolic Interaction*, 23, 2000, s. 261-275.
- LOPATA-ZNANIECKA, H. Self-Identity in Marriage and Widowhood. *The Sociological Quarterly*, 14, 1973, č. 3, s. 407-418.
- LÜSCHER, K., PILLEMER, K. Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent-Child Relations in Later Life. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 1998, s. 413-425.
- MARSHALL, V. W. *Last Chapters. A Sociology of Aging and Dying*. Monterey, University of Toronto and McMaster University, Brooks/Cole Publishing Comp. 1980.
- MARSHALL, V. W. No Exit: A Symbolic Interactionist Perspective on Aging. *Journal of Aging and Human Development*, 9, 1978-79, č. 4, s. 345-358.
- MATTHEWS, S. H. *The Social World of Old Women: Management of Self-Identity*. Beverly Hills, CA, Sage Publications 1979.
- MOORE, A. J., STRATTON, D. C. *Resilient Widowers. Older Men Speak for Themselves*. New York, Springer Publishing Company, Inc. 2002.
- PECHHOLDOVÁ, M., ŠAMANOVÁ, G. Úmrtí seniorů v České republice: trendy a perspektivy. In: *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Red. D. HAMPLOVÁ, P. ŠALAMOUNOVÁ, G. ŠAMANOVÁ. Praha, SoÚ AV ČR 2006, s. 247-266.
- PIERCY, K. W. Theorizing About Family Caregiving: The Role of Responsibility. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 1998, s. 109-118.
- SETTERSTEN, R. A. Jr. Social Sources of Meaning in Later Life. In: *Challenges of the Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. Red. R. S. WEISS, S. A. BASS. New York, Oxford University Press 2002, s. 55-79.
- SILVER, C. B. Gendered Identities in Old Age: Toward (De)Gendering? *Journal of Aging Studies*, 17, 2003, s. 379-397.
- SILVERMAN, P. R. *Widow-to-Widow*. New York, Springer Publishing Company Inc. 1986.
- ŠPATENKOVÁ, N. a kol. *Krizová intervence pro praxi*. Praha, Grada Publishing 2004.
- ŠPATENKOVÁ, N. Fenomén vdovství. In: *Třetí věk trojí optikou*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica. Red. SÝKOROVÁ, D., ŠIMEK, D., DVOŘÁKOVÁ, M. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2005, s.71-88.
- ŠPATENKOVÁ, N. Truchlení jako reakce na smrt blízkého člověka. In: *Trendy v ošetřovatelství IV*. Red. B. DUŠOVÁ, D. JAROŠOVÁ, Y. VRUBLOVÁ. Ostrava, Ostravská univerzita 2006, s. 226-230.
- STEIN, C. H., WEMMERUS, V. A. Because They're My Parents: An Intergenerational Study of Felt Obligation and Parental Caregiving. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 1998, s. 611-622.
- SÝKOROVÁ, D. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha, SLON 2007.
- SÝKOROVÁ, D. Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině k ambivalenci a vyjednávání. *Sociologický časopis*, 42, 2006, č. 4, s. 683-699.
- UTZ, R. L., CARR, D., NESSE, R., WORTMAN, C. B. The Effect of Widowhood on Older Adults' Social Participation: An Evaluation of Activity, Disengagement, and Continuity Theories. *The Gerontologist*, 42, 2002, č. 4, s. 522-533.
- VAN DEN HOONAARD, D. K. *The Widowed Self. The Older Woman's Journey Through Widowhood*. Waterloo, Ontario, Wilfrid Laurier University Press 2001.
- WAGNER, M., SCHÜTZE, Y., LANG, F. R. Social Relationships in Old Age. In: *The Berlin Aging Study. Aging from 70 to 100*. Red. P. B. BALTES, K. U. MAYER. Cambridge, Cambridge University Press 1999, s. 282-301.
- WENGER, C., GRANT, G., NOLAN, M. Older People as Carers as Well as Recipients of Care. In: *Sociology of Aging. International Perspectives*. Red. V. MINICHIELLO, ET AL. Melbourne, International Sociological Association. Research Committee on Aging 1996, s. 189-206.

WU, Z., POLLARD, M. S. Social Support Among Unmarried Childless Elderly Persons. *The Journals of Gerontology*, 53B, 1998, č. 6, s. 324–335.

SUMMARY

SOME NOTES ON THE TOPIC OF WIDOWHOOD: THE AMBIVALENCE OF SOCIAL SUPPORT AFTER BEREAVEMENT.

The author deals with relationships between widowed seniors and their significant others, mainly with ambiguities and paradoxies in their interaction. She bases her article on the outcomes of empirical production in this field, among others from findings obtained from the project “Seniors in Society. Strategies of Maintaining Individual Autonomy” (Czech Science Foundation, no. 403/02/1182, 2002–5). Data from this research show that the psychological and sociological ambivalence is “multiplied” by the terminal situation of bereavement, particularly in initial phases of coping process and that it intervenes not only in relations of widowed seniors with children but also those with friends.

KEY WORDS

Old age, widowhood, social relationships, social support.

Doc. PhDr. Dana Sykorová, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Wurmova 7
771 80 Olomouc
[e-mail: dasy@centrum.cz](mailto:dasy@centrum.cz)

Studenti píší

Soft skills a jejich rozvoj prostřednictvím outdoor trainingu

Vít Dočekal

Vývoj vzdělávání dospělých v oblasti firemního vzdělávání vyšších řídicích pracovníků dospěl do fáze, kdy pro zajištění konkurenční výhody v prostředí organizace už nestačí orientace vzdělávacích programů na technické kompetence manažerů. Ke slovu se stále častěji dostávají tzv. „soft skills“, tedy „měkké“ dovednosti. Jednou z možností jejich osvojení a efektivnějšího využití je outdoor training, přistupující k rozvoji soft skills formou propojení zážitku a zkušenosti. Zážitek umocňuje efekt vstřebávání informací a osvojování schopností a dovedností. Zkušenost pak umožňuje přenos získaných skills do osobního a pracovního života. Outdoor training je jednou z mála vzdělávacích metod, jež vedou skutečně k rozvoji měkkých dovedností manažerů – děje se tak přes transformaci zážitku do nové zkušenosti. Vymezení soft skills však nebývá jednotné a tak se i přístup jednotlivých lektorů outdoor trainingu rozchází v otázce v čem (a tím pádem i jak) účastníky vzdělávacích aktivit vzdělávat a rozvíjet. Považuji proto vymezení soft skills za přínosné nejen pro účely tohoto typu vzdělávání.

Outdoor training

Dříve než se dostanu k vymezení samotných soft skills, rád bych se věnoval outdoor trainingu – vzdělávací metodě, ve které hrají soft skills důležitou roli, a to především v oblasti cílů celé vzdělávací akce. Hlavním rysem outdoor trainingu je, že veškeré vzdělávací obsahy, které si mají účastníci trainingu osvojit, jsou založeny na osobní zkušenosti. Aby mohlo k získání této zkušenosti dojít, měl by podle Kolba proběhnout proces transformace určitého prvotního zážitku v novou zkušenost. Primárním zdrojem tohoto procesu je tedy konkrétní zážitek, který jedinec získá během aktivit kurzu. Ten je pozorován a poté zpětně reflektován, aby došlo k odhalení jeho jednotlivých aspektů. Pokud již máme zážitek takto „obnažený“, můžeme pracovat na jeho abstrakci a zveřejnění, které přispívá k jeho dalšímu využití v budoucnosti. Na základě těchto operací nakonec můžeme zážitek přetransformovat v novou zkušenost, kterou můžeme využít v nových situacích, které vedou opět ke vzniku nových zážitků a zkušeností. (Kolb, cit. dle: Williams, Graham, Baker, 2003). Jak tedy z popisu tohoto procesu vyplývá, nedílnou součástí vzniku nové zkušenosti je zážitek, a právě ten může outdoor

training poskytnout. Nesmíme však zapomenout ani na jeho následný rozbor. Teprve díky této zpětné vazbě dochází ke vzniku zkušenosti. Zkušenost totiž není to, co se nám přihodí. Zkušenost je to, co uděláme z toho, co se nám přihodí. (Huxley, cit. dle: Svatoš, Lebeda, 2005).

Síla outdoor trainingu spočívá především v síle zážitků, které lektorům umožňují využívat tento zdroj k tvorbě nových zkušeností. Velkou roli v tomto případě hraje příroda. Ta nám, jako něco, co už není naším obvyklým životním prostředím, poskytuje zcela nový rámec vnímání a uvažování, ve kterém můžeme odhalit fakta a souvislosti, které nám v komfortní zóně našeho „normálního“ prostředí (právě kvůli jeho zkrslujícímu vlivu) zůstaly skryty. V přírodním prostředí jsme také daleko „zranitelnější“, protože naše pózy a stylizace přestaly fungovat. Díky této „zranitelnosti“ jsme ale i otevřenější novým zkušenostem a poznáním. Náročné podmínky, které nám příroda nabízí, navíc také odhalují skutečné osobnosti účastníků a nabízejí i možnost pro lepší uchování situace v paměti spolu s chováním sebe i ostatních. (Svatoš, Lebeda, 2005)

Soft skills vs. hard skills

Vymezení soft skills se velmi dobře realizuje pomocí vymezení vůči tzv. „hard skills“, tedy „tvrdým“ dovednostem. Podle Prokopenka s Kubrem (Prokopenko, Kubr, 2002) můžeme kompetence manažera rozdělit na kompetence technické (kam spadají technologické, ekonomické, strukturální a procedurální aspekty práce) – tedy hard skills a chování a vystupování (kompetence v jednání s lidmi) – tedy soft skills. Toto rozdělení podle autorů sehrává významnou roli v dalším vývoji manažerů, neboť umožňuje zaměřit další rozvojové aktivity podle toho, které stránce práce manažera se chceme věnovat. Kritériem umístění schopností mezi hard nebo soft skills, by mohla být jednodušší nebo složitější prokazatelnost vlivu rozvoje těchto schopností na pracovní výkon jednotlivce a hospodářské výsledky organizace. I samotné hard skills, u kterých se vliv na pracovní výkon prokazuje snáze, jsou však těžko vymežitelné. Jednodušší je to u činností, jejichž přímým výsledkem je číselné vyjádření výkonu. Ne na všech pozicích je však takové vyjádření možné.

Hard skills můžeme rozvíjet pomocí široké škály vzdělávacích metod. K reprezentantům tohoto typu vzdělávání pak patří například přednáška, koučování, mentoring a další. Typickým příkladem rozvoje druhého typu kompetencí je právě outdoorové vzdělávání, které je charakteristickým zástupcem aktivit zaměřených na rozvoj soft skills. Při jejich rozvoji však i tento typ vzdělávání narazí i na tvrdé dovednosti manažerů. Ty však nejsou primárním cílem outdoor trainingu – jejich osvojení je možné (a efektivnější) řadou jiných vzdělávacích metod, které lze ve firemním vzdělávání využívat.

Schopnosti či dovednosti?

Nedá se říci, že by v současnosti existoval přesně daný seznam schopností či dovedností, které bychom označili jako soft skills. Tato situace je dána charakterem samotných soft skills a také kratší historií zájmu o ně. Podobně složité je zařazení soft skills do schopností, nebo do dovedností. Celý problém vyplývá z možnosti překládat anglický termín *skill* jako schopnost i dovednost. Podle Velkého anglicko-českého slovníku do tohoto termínu spadají i znalosti a kvalifikace (Kol. autorů, 2006). V českém prostředí se tak střídavě využívá jak pojmu dovednosti, tak schopnosti a přihlíží se k danému kontextu či jazykové „tradici“ používání obou slov. Například Josef Koubek v překladu Armstrongova Řízení lidských zdrojů (Armstrong, 2002) použil termín schopnosti. Tento překlad odpovídá Armstrongovu záměru vymezit soft skills (nebo také competency, popř. competencies) jako ony schopnosti, které přidávají výslednému výkonu něco navíc.

Podobný charakter termínu schopnost připisuje i Říčan, který ji definuje „jako potencialitu, jako možnost, případně učenlivost pro tu či onu činnost“ (Říčan, 1975, s. 126), přičemž tento termín zahrnuje i některé „psychické či psychofyziologické funkce nebo „zobecněné činnosti.(...) které se často uplatňují tehdy, když se máme naučit něčemu novému, přizpůsobit se neobvyklé situaci“ (Říčan, 1975, s. 127). Tyto schopnosti pak „podmiňují výkonnost v nových činnostech“ (Říčan, 1975, s. 127).

V českém prostředí se však můžeme setkat i se zařazením soft skills do dovedností. Tak například Petr Marek (Marek, 2005) na serveru www.personalista.com při své definici a výčtu jednotlivých složek soft skills používá termínu dovednost. Pojem „dovednost“ má však v české či do češtiny přeložené literatuře rozporuplné postavení. Sice odpovídá anglickému „skill“, ale autoři či překladatelé často používají raději termínu „schopnost“. Dovednost se sice objevuje v některých slovních spojeních (např. manažerské dovednosti nebo právě měkké dovednosti), ale ve skutečnosti je k nim přistupováno spíše jako ke schopnostem, které lze rozvíjet, ale které se nelze explicitně učit.

Záleží tak opravdu na kontextuálním významu, což dokumentuje i Koubkova interpretace termínu skills, který sice jako překlad termínu skill uvádí dovednost a kvalifikace, ale o řádek níž dodává, že se jedná o „schopnost jedince něco dělat v důsledku toho, že mu bylo poskytnuto patřičné vzdělání“ (Koubek, 2003, s. 160). Terminologické dilema uzavírá Říčan (Říčan, 1975), který shledává, že výraz „dovednost“ je v češtině příliš spjat s motorickými dovednostmi (i když uznává i existenci těch intelektových). Nezbyvá tedy, než výrazem schopnost vyjadřovat jak jistou potencialitu (jako určit schopnost se učit), pro kterou Říčan v angličtině nachází ekvivalent ve slově „aptitude“, tak i úroveň psychických či psychofyziologických funkcí a schopnost výkonu v určitých zobecněných činnostech (v tomto případě je anglickou obdobou termín „ability“). Významy těchto pojmů můžeme pak při jejich používání odlišit především důkladným doplněním kontextu užití.

V kontextu outdoor trainingu bychom se tak zaměřovali spíše na schopnosti, které lze rozvíjet zážitkem a následným rozbořením, než na dovednosti, které jsou spíše naučené a vznikají cílevědomým a jednosměrným působením na osobnost účastníka vzdělávací akce. Outdoor training totiž není zaměřen na získávání kvalifikačních dovedností, učení se pracovním postupům, ale spíše na osvojování si těch schopností, jejichž rozvoj může dát pracovníkům a organizaci do rukou mocnější zbraň, která pomůže překonat ostatní soupeře v konkurenčním boji.

Co vše patří do soft skills?

Při snaze o vymezení jednotlivých soft skills se dostáváme do jistých potíží. I u odborné veřejnosti přetrvává spíše určitý pocit, co by mezi soft skills patřit mělo. Tato situace vychází z převážně praktického zaměření a důvodů vzniku outdoor trainingu i všech dalších metod a technik, které vznikají za účelem zvyšování úrovně soft skills aktérů. Takový stav je přesto pro tyto metody žádoucí. Pomyslný seznam skills se může libovolně rozšiřovat, podle aktuálních potřeb jednotlivých účastníků, a může tak pružně reagovat na změny ve vnějším prostředí jedince i organizace, ve které působí. Můžeme však alespoň vymezit určité schopnosti, které jsou v tomto kontextu nejčastěji rozšířeny (Marek, 2005).

Myšlení a jeho typy

V této oblasti můžeme rozlišit strukturální myšlení (které je zaměřeno na práci s informacemi), analytické myšlení (vede přes své jednotlivé fáze k vyřešení nastalého problému), komplexní myšlení (umožňuje spojovat poznatky z jednotlivých oblastí do nových nápadů a řešení), a nebo koncepční myšlení (umožňuje vytvářet nové postupy, např. při organizování či určování strategií). Každý typ je určen pro jiné pracovní pozice a jejich rozvoj se tak děje na základě analýzy vzdělávacích potřeb a znalosti osobnosti jednotlivých účastníků. Při rozvoji těchto způsobů myšlení prostřednictvím outdoor trainingu tak dochází k zapojování aktivit, které sice svým charakterem stále odpovídají zážitkovému vzdělávání, ale zároveň se liší v myšlenkových procesech, na které je kladen důraz.

Komunikace

Další důležitou součástí soft skills je komunikativnost (Marek, 2005) či komunikace (Bělohlávek, Košťan, Šuleř, 2006). Jedná se zde o základní schopnost příjmu, zpracování a výdeje informací dalším lidem, která slouží k efektivnějšímu průběhu procesů v rámci pracovní skupiny. Komunikace je jednou z nejdůležitějších schopností, jejíž význam je spojen se současnou narůstající silou informací a ceněnou schopností jejich zpracování. Informace „jsou pro organizaci stejně cenným zdrojem jako, jako například materiál nebo technologie pro výrobní proces“ (Bělohlávek, Košťan, Šuleř, 2006, s. 394). Nejen klíčové informace, ale také informace spojené s každodenním

kontaktem je tak třeba předávat a zpracovávat tím nejefektivnějším způsobem – zlepšení schopnosti komunikace tedy vede ke zlepšení výkonu jednotlivce i skupiny. „K dosažení koordinovaných výsledků je zapotřebí dobře fungující komunikace.“ (Armstrong, 2002, s. 719)

Outdoor training dokáže díky přírodnímu prostředí, které není účastníkům vzdělávací akce vlastní, a novým ne-každodenním výzvám odhalit stylizace a pózy účastníků, a to právě i při jejich běžné komunikaci. Toto odhalení pak napomáhá při práci s komunikační strukturou skupiny, umožní jednotlivcům nahlédnout na komunikaci týmu z jiného místa než ze svého vlastního. Výsledkem je uchopení nových poznatků a zážitků z této oblasti a jejich přeměna v novou zkušenost, která se projeví i v běžném pracovním prostředí.

Efektivní komunikace znamená kvantitativně či kvalitativně hodnotnější výkon. Navíc ve spojení se sítí kontaktů, jejichž získávání také spadá do oblasti soft skills a dalšími soft skills (kterými jsou podle Marka např. sociální empatie, spolupráce či týmová práce), působí účinná komunikace jako základ určitých „sociálních“ kompetencí či schopností. Ty jsou nezbytnou podmínkou pro zajištění správného fungování tzv. synergického efektu (např. Zahradková, 2005). Dobře rozvinuté sociální, potažmo kolektivní či týmové kompetence jednotlivých členů pracovní skupiny a efektivně nastavená komunikace vedou následně ke vzniku a ustálení sociálních vazeb mezi jednotlivými členy organizace. Synergický efekt funguje tak, že přes spojení jednotlivců určitými vazbami „dochází k doplňování jejich nedostatku přednostmi jiných, že nápady jedněch stimulují myšlenky ostatních, vytváří novou kvalitu. Výkon skupiny pak převyšuje sumu možností jednotlivých členů.“ (Bělohlávek, 1993, s. 153) Bez schopnosti správné komunikace a vytváření sociálních kontaktů by však tato situace nikdy nemohla nastat. Tyto sociální kompetence působí samozřejmě i mimo organizaci – směrem ke klientům, dodavatelům, ale i při soukromých jednáních s úřady a okolím vůbec. Výhodu a hlavní pole působení outdoor trainingu v této oblasti snad ani není nutné podrobněji rozepisovat. Jelikož jsou aktivity ve většině případů založené na týmové kooperaci a tvorbě sociální sítě mezi jednotlivými členy skupiny, nabízí outdoorové vzdělávání široký prostor i pro rozvoj těchto kompetencí.

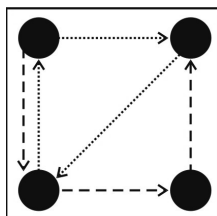
Přijímání informací a práce s nimi

V další „skupině“ soft skills nalzáme schopnosti, které jsou spojené s přijímáním a zpracováním informací, které k jedinci přicházejí z vnějšího prostředí jako podněty, nebo vznikají jako nové informace kombinací stávajících paměťových obsahů pomocí myšlenkových operací. Do této skupiny zařazujeme především kreativitu, otevřenost, ale také kritičnost a sebereflexi. Cílem rozvoje těchto schopností je nejen usnadnit hledání nových nápadů, strategií a vizí, ale také ulehčit hledání chyb a rezerv v současných výkonech kolegů, organizace i sebe sama za účelem zefektivnění stávajících výkonů. Výsledkem rozvoje těchto kompetencí je velmi často nárůst flexibility, který usnadňuje rychlejší reagování na nové situace a změny, které se v současné době odehrávají ve stále kratších intervalech. Zatímco kreativita a otevřenost jsou vztaženy spíše směrem

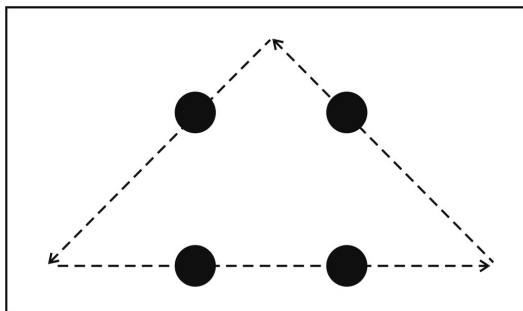
k vnějšímu prostředí a prostředí organizace, kritičnost a sebereflexe jsou více spojeny s individuálním prožíváním vlastního výkonu a hledání nových cest k jeho zlepšení, a to i s pomocí ostatních. Důležitost rozvoje těchto schopností si uvědomuje i Truneček. Podle něj „nelze vybavit vrcholové pracovníky pro řešení všech specifických situací, ale měli bychom je naučit tvořivosti, která je na tyto situace připraví. Sociální aspekt by měl v manažerech vypěstovat schopnost myslet a jednat nejen v dimenzích svého podniku a své kariéry, ale důležitá je i schopnost empatie vůči společnosti a světu“ (Truneček, 2003, s. 79). Podobný názor má i Hroník, který jako jeden ze zdrojů učení rozeznává údiv. Ten je spojen s hrou, která je na rozdíl od ostatních zdrojů spojená se slastí z nápadu a tvořivé aktivity a nikoli se slastí z výkonu (Hroník, 2007). A o ten v outdoor trainingu příliš nejde (i když samozřejmě svou roli také sehrává). Podle Hroníka je „v našich systémech firemního vzdělávání málo užíváno zvidavé chování a učení se hrou. Málo se soustřeďuje na objevování a experimentování, více na výcvik a předávání zkušeností či znalostí.“ (Hroník, 2007, s. 33) Z tohoto důvodu můžeme kreativitu a otevřenost považovat za žádoucí a klíčové kompetence, které by rámci outdoor trainingu měly být rozvíjeny.

V tomto rozvoji nám však často brání tzv. „bariéry tvořivosti, jimiž jsou bariéry sociální (neochota lidí přijímat nová řešení) i bariéry kognitivní (navyklý způsob myšlení)“ (Bělohávek, 1996, s. 69). Typickým projevem takových bariér pak může být například ztížená schopnost spojit čtyři tečky ve tvaru čtverce třemi rovnými čarami jedním tahem, které začínají a končí v jednom bodě, jak můžeme vidět na obr. č. 1 a 2 (Bělohávek, 1996). „Díky“ navyklému způsobu myšlení (vzpomeňme si na kreslení domečků jedním tahem v dětství) se nám tento úkol jeví složitější, než ve skutečnosti je. Řešení tohoto úkolu je založeno na schopnosti opustit své stávající vzorce myšlení (a tím i tvar čtverce) a „protáhnout“ své myšlenky za hranice těchto vzorců a tvarů. Při prvním řešení problémů však hledáme osvědčená řešení, která můžeme využívat díky naší zkušenosti s podobnými hádankami (obr. 1). Až při neúspěšnosti těchto postupů hledáme nová kreativní řešení (obr. 2). Bez ovlivnění našeho myšlení dříve naučeným se jedná o poměrně jednoduchou úlohu. Můžeme tedy očekávat, že podobná „jednoduchá“ řešení bychom mohli odhalit a používat i v pracovním životě, ve kterém často bez hlubší úvahy používáme osvědčené naučené, nehledě na možné nové kontexty celé situace. Proto je rozvoj kreativity a otevřenosti součástí outdoorových programů, které využívají podobných aktivit, jejichž vliv je umocněný silou zážitku, kterou outdoor training disponuje.

Obr. 1: Vliv naučených vzorců při řešení problémů

Obr. 2: Příklad vyřešení problému při odstranění bariér tvořivosti

Soft skills na pomezí

Ostatní soft skills vymezené Markem (Marek, 2005) bychom mohli za určitých podmínek zařadit i do hard skills. Spadá sem například zvyšování kvalifikace (které je ale spíše uměním se dále vzdělávat a k této aktivitě se motivovat), řešení konfliktů a organizační schopnosti. Otázkou je také, zda zvládání jednotlivých manažerských funkcí, mezi které patří plánování, organizování, řízení, rozhodování (Zlámal a kol., 1994), kontrolování a personalistika (Koontz, Weihrich, 1998), spadá do hard skills (jelikož by měly být základem „výbavy“ každého manažera), nebo jestli nezasahují i do soft skills svou provázaností s výše uvedenými (např. sociálními) kompetencemi.

Problémem vymezení soft skills je často jejich možná záměna s charakterovými vlastnostmi. Do této kategorie by, podle mého názoru, měla spadat ochota riskovat, pracovitost a výkonnost, které Marek (Marek, 2005) ve svém výčtu zařazuje do skupiny měkkých dovedností. Nejsm si jistý, zda se dá přístup jedince k práci ovlivnit takovým způsobem, aby se jeho orientace změnila. Podobné problémy můžeme mít samozřejmě i u ostatních výše vyjmenovaných schopností, což jen demonstruje, na jak tenkém ledě se při vymezení soft skills ocitáme.

Tento seznam soft skills (jak jej nabízí Marek) není určitě tím jediným a správným. Je však jedním z mála, které jsou v takto ucelené formě v této oblasti k dispozici.

Soft skills a outdoor training

Rozvoj soft skills bývá jedním z cílů outdoor trainingu (cíle se samozřejmě liší podle potřeb jednotlivců a organizací), přičemž důraz je kladen především na rozvoj týmové spolupráce, komunikace, otevřenosti, kritičnosti, sebereflexe a kreativity. Ke slovu se však mohou dostat i jiné schopnosti, které v této skupince chybí či které nebyly zmíněny v celém článku. Vždy je totiž třeba namíchat ten správný koktejl žádoucích a klíčových schopností, které je třeba rozvíjet. V tomto aspektu outdoor trainingu (a určitě

i samotných soft skills) nacházím jeho silnou stránku – možnost flexibilního výběru a zapojení vhodných stránek osobností a pracovních týmů na cestě za nalézáním efektivnějších cest při zvládnání (nejen) pracovních úkolů. Daní za tuto vlastnost soft skills je však ta samá ohebnost a neforemnost při jejich uchopování a ohodnocování jejich rozvoje.

LITERATURA

- ARMSTRONG, M.: *Řízení lidských zdrojů*, 1. vyd. Praha, GRADA 2002.
- BĚLOHLÁVEK, F.: *Organizační chování*. 1. vyd. Olomouc, RUBICO 1996.
- BĚLOHLÁVEK, F., KOŠTAN, P., ŠULEŘ, O.: *Management*. 1. vyd. Brno, COMPUTER PRESS 2006.
- HRONÍK, F.: *Rozvoj a vzdělávání pracovníků*. 1. vyd. Praha, GRADA 2007.
- KOLEKTIV AUTORŮ: *Velký anglicko-český slovník*. 1. vyd. Praha, LEDA 2006.
- KOONTZ, H., WEIHRICH, H.: *Management*. Pořadí vydání neuvedeno. Praha, EAST PUBLISHING 1998.
- KOUBEK, J.: *Anglicko-český výkladový slovník personalistiky*. 1. vyd. Praha, MANAGEMENT PRESS 2003.
- MAREK, P.: Soft skills I – důležitá složka Vašich dovedností, 10. 1. 2005. Dostupné z: <http://www.personalista.com/index.php?id=558>, 3. 12. 2006.
- MAREK, P.: Soft skills II – důležitá složka Vašich dovedností, 11.1. 2005. Dostupné z: <http://www.personalista.com/index.php?id=559>, 3. 12. 2006.
- PROKOPENKO, J., KUBR, M.: *Vzdělávání a rozvoj pracovníků*. 1. vyd. Praha, GRADA 1996.
- ŘÍČAN, P.: *Psychologie osobnosti*. 2. vyd. Praha, ORBIS 1975.
- SVATOŠ, V., LEBEDA P.: *Outdoor trénink pro manažery a firemní týmy*. 1. vyd. Praha, GRADA 2005.
- TRUNEČEK, J.: Výchova lídrů v Čechách. *Moderní řízení*, 2003, č. 4, s. 78–79.
- WILLIAMS S. D.; GRAHAM T. S.; BAKER, B.: Evaluating outdoor experiential training for leadership and team building. *The Journal of Management Development*, 2003, Vol. 22, s 45–59.
- ZAHRÁDKOVÁ, E.: *Teambuilding – cesta k efektivní spolupráci*. 1. vyd. Praha, PORTÁL 2005.
- ZLÁMAL J. A KOL.: *Kurs: Ekonomie, část 4 – Management, studijní materiál pro kurs ekonomie CDV Olomouc*. Olomouc, CDV FF UP 1994.

SUMMARY

This paper deals with an issue of soft skills development and the role of outdoor training in this process. The first part of the text attempts to specify terminological state of term “skills” in the background of Czech further educational environment. The second part is focused on a description of particular skills which could be referred to as “soft”. My contribution is aimed to help tutors to manage more effectively educational and development projects and to achieve the prescribed goals.

KEY WORDS

Ability, aptitude, competencies, development, outdoor training, soft skills.

Mgr. Vít Dočekal

Katedra sociologie a andragogiky při FF UP Olomouc

Wurmova 7

Olomouc

e-mail: vitdocekal@seznam.cz

In memoriam

Za Zdeňkem Pospíšilem

V tomto akademickém roce zemřel doc. PhDr. Zdeňk Pospíšil, CSc., galerista, estetik, sociolog, učitel, ale především báječný kumpán, kterého jsme měli rádi. Byl členem rekonstruované Katedry sociologie a andragogiky od 1. ledna 1991, pouhých šestnáct necelých let...

Co zbývá po člověku, který s námi na Katedře sociologie a andragogiky prožíval dobré i horší časy? Vzpomínky kolegů i studentů na chvíle školní i mimoškolní. Fotografie z vernisáží, bohužel už ne Zdeňkovy proslovy, vždy vtipné, vždy poutavé, zasvěcené a skromné. Pár knížek, z nichž ta „O vkusu“ nás kolegy (možná) (aspoň některé) mohla esteticky usměrnit a jeho poslední studie „Sociosémiotika umělecké komunikace“, která shrnovala výsledky dlouholeté Zdeňkovy práce. Byl estetik – teoretik a současně estét – gourmet umění, spořádaný bohém, něžný ironik, jehož životní krédo vyslovil Václav Černý: „To, co lze bez příhany označovat za kulturní, je jedině to, co se realizuje díky integritě vlastního duchovního ústrojenství a co, zprostředkováno touto integritou, vyznačuje zpět do společnosti; co se tedy bezprostředně společenským požadavkům nepřizpůsobuje. Sílu k něčemu takovému však duch nezískává nikde jinde než v tom, co bylo kdysi vzděláním.“

Zdeňk Pospíšil patřil k naší katedře. Vlastně – patřil, patří a patřit bude.

Dušan Šimek

Recenze

Beck, U.:

Moc a protiváha moci v globálním věku. Nová ekonomie světové politiky.

Praha: SLON, 2007

Docent Jochmann měl při volbě dalšího překladu sociologického díla opět šťastnou ruku. Spolu s Alenou Bakešovou přeložil mimořádně přínosnou monografii Ulricha Becka: *Moc a protiváha moci*, s podtitulem: *Nová ekonomie světové politiky* – což je výstižné, protože středem pozornosti této knihy je **metazměna** ekonomiky, politiky a forem státu v globálním světě a věku.

Ulrich Beck ve své knize poukazuje zasvěceně na skutečnost, jak souvisí změna pravidel světového trhu s tím, že ekonomie, politika a společnost jsou zbavovány hranic a začíná nový boj o moc a protimoc.

V předmluvě autor klade otázku: „Co jsou základy legitimního panství v globálním věku?“ Tato otázka byla pro autora pobídkou i východiskem k napsání knihy. Základní tezi své práce formuluje následně – v současné době probíhá tvůrčí sebeničení „legitimního“ světového řádu, v němž převládaly národní státy – a na počátku třetího tisíciletí musí být pravidla jednání národní reálné politiky nahrazena pravidly jednání **kosmopolitní reálné politiky** ... „Naše politika je tím národnější a úspěšnější, čím je kosmopolitnější“... (doslovná citace z předmluvy). Světové problémy zakládají nadnárodní pospolitost. Proto se Ulrich Beck ptá, jak by se druhá moderna⁵⁶ mohla stát modernou kosmopolitní, zda a jak lze uskutečnit alternativní řád s politickou svobodou, kde nebudou rozhodující základy světového trhu.

Kosmopolitismus je slovy autora další velká idea, která přichází po historicky opotřebovaných ideách nacionalismu, komunismu, socialismu a neoliberalismu. Zdůrazňuje, že ... „tato idea by mohla vést k tomu, že se stane možným nepravděpodobné, totiž, že lidstvo, aniž by upadlo zpátky do barbarství, přežije 21. století“. Autor si je plně vědom, že všechny naděje mohou být zmařeny a naše civilizace skončí naprostým krachem, že všechny kladné možnosti nebudou využity. Tyto obavy jsou velmi názorně a plasticky vyjádřeny v kapitole příznačně nazvané „Malá smuteční řeč u kolébky kosmického věku“ (kap. VIII, s. 383).

⁵⁶ Proti ještě nejisté druhé moderně definuje Beck první modernu jako celý ideový svět národnostně utvářené ekonomiky, společnosti a politiky. Druhá moderna podle něj je definována globálními ekologickými a ekonomickými krizemi, rostoucími se nadnárodními nerovnostmi, individualizací, křehkou námezdní prací, požadavky kulturní, politické a vojenské globalizace; proto je v centru pozornosti knihy metazměna ekonomiky, politiky a státnosti.

Oceňuji, že Beck předjímá i **strategie států** mezi renacionalizací a transnacionalizací (kap. V, s. 243). Klade zde další otázku: Jak **změnit rámcové podmínky** státních jednání tak, aby bylo možné detailní zpracování světových problémů? Autor upozorňuje také na nebezpečí neočekávaných důsledků – dobrých úmyslů **projektu kosmopolitismu**. Zdůrazňuje, že tento předložený projekt kosmopolitismu musí být jasně odlišen od reálně existujícího kosmopolitismu, který je ovládán a tyranizován svými nechtěnými nevidanými vedlejšími důsledky (s. 419). Jde především o to, uvažuje Beck, nalézt pro kosmopolitní jednotu jiné architektonické spojení demokracie a lidských práv.

V Předmluvě své obsáhlé práce (460 s.) Beck uvádí, že kniha vděčí za svůj vznik rozhovorům s přáteli a kolegy více, než kterákoliv z jiných knih z jeho tvůrčí dílny. Mezi účastníky tohoto tvůrčího diskurzu řadí mnohé renomované, světově proslulé sociology (např. R. Dahrendorfa, S. Lashe, S. Cohena aj.) i další humanitní vědce. Díky vyslovuje podnětnému intelektuálnímu klimatu London School of Economics and Science, které přispělo k vytvoření **cosmopolitan imagination** této knihy, zvláště jeho řediteli A. Giddensovi. Sám Beck působí na této významné instituci jako profesor sociologie a současně je profesorem sociologie i na Ludwigs Maxmilian Universität v Mnichově. Zejména také Beck oceňuje, že si udělal čas i J. Habermas a prohodil s ním ranější verzi práce.

Beckova kniha nevyznívá příliš optimisticky, ale v závěru autor znovu zdůrazňuje nutnost odlišení projektu kosmopolitismu jako záchrany lidstva v 21. století od kosmopolitismu reálně existujícího. Kniha je angažovaným pokusem autora vyvrátit názor, že transformace národního státu, jež se řídí logikou kapitálu, nemá žádnou alternativu.

Ludmila Typovská

Kubátová, H.:
Metodologie sociologie.
Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Metodologie sociologie autorky Heleny Kubátové je psána tak naléhavě, že každý její čtenář či student ji **musí** prostudovat nebo alespoň přečíst až do konce. Autorka má vzácný dar oslovovat čtenáře tak důrazně, že při četbě jednoznačně sdílí její myšlenkové pochody, její zaujatost pro věc i snahu dobrat se co nejhlubší poznání o světě cestou vědeckého myšlení. Už samotná předmluva láká ke studiu. Autorka v ní předkládá všechny klíčové problémy související s ontologií a epistemologií vědy a doufá, že se jí podaří naučit vědecky myslet i čtenáře, především ovšem studenty sociologie.

Lapidárně a výstižně uvádí, co považuje za vědecké myšlení: uvažovat racionálně, analyzovat problém, systematicky hledat řešení, přiznat si vlastní omyl a myslet kriticky. Závěrem předmluvy formuluje i tezi o tom, v čem spočívá krása vědy, krása života i světa.

Práce má dvě části, první část se věnuje metodologii vědy a druhá metodologii sociologie. Jednotlivé kapitoly nepostrádají pedagogické prvky, v jejich úvodu se čtenář dozví, co v textu nalezne, na konci kapitol je vždy závěr, který vystihuje podstatu řečeného a za ním jsou uvedeny otázky pro ty, kteří si chtějí ověřit, zda se něco naučili a také literární zdroje, ze kterých se o pojednávaném problému lze dozvědět mnohem více.

Za přínosné pro praktické vyústění metodologického diskurzu považují přílohy, které podávají podrobný a instruktivní návod pro vytvoření projektu kvantitativního i kvalitativního sociologického výzkumu.

Na závěr autorka radí studentům, kteří začínají psát projekt, aby byli srozumitelní a vyjadřovali se jasně. „Buďte struční“, nabádá je „mnoho slov vždy pouze zakrývá intelektuální prázdnotu!“ Její kniha je dokladem, že se ve své práci řídí stejnou zásadou.

Pokusím se také zakončit své hodnocení podle poslední rady autorky, jasně a stručně. Metodologie sociologie je jako učebnice dobrá, názorná, kulturně napsaná a srozumitelná. Svědčí o hloubce a šíři poznatků autorky, jak z oblasti sociologie, tak filozofie, které tvůrčím způsobem zpracovává. Mohu jen litovat, že ji autorka nenapsala již dříve.

Ludmila Typovská

Zprávy

VI. česko-slovenská konference s mezinárodní účastí Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku.

Již šestý ročník konference, jejímž pořadatelem je Centrum adiktologie PK 1. LF UK Praha se konal ve dnech 15.-16. ledna 2007 v Olomouci. Hostitelem byla Univerzita Palackého a konference byla pořádána na půdě jejího uměleckého centra v prostorách bývalého Jezuitského konviktu.

Cílem dvoudenního setkání vědců a vysokoškolských pracovníků z ČR, Slovenska i ze zahraničí bylo, jak název konference napovídá vyměnit si své poznatky v oblasti kvalitativního výzkumu. Ačkoliv je tato oblast často diskutovanou a v humanitních oborech i zmiňovanou v rámci vysokoškolského studia, na rozdíl od obvyklých kvantitativních přístupů k ní neexistují žádná jednotná stanoviska, a po hříchu ani dostatek literatury. To ostatně nejspíš i inspirovalo pořadatele k organizaci odborné konference.

Z jejího úvodu, dne 15. 1. se omluvili pozvaní představitelé politického a veřejného života, a tak se o úvod postarali doc. PhDr. Vladimír Řehan, vedoucí katedry Psychologie v Olomouci a doc. PhDr. Dušan Šimek, vedoucí katedry Sociologie tamtéž spolu s doc. PhDr. Michalem Miovkým, jenž je nejvyšším představitelem pořádajícího Centra adiktologie při PK 1. LF UK v Praze.

Poté již následovala úvodní přednáška I. Čermáka na téma Narativně orientovaného výzkumu, možnosti jeho využití a interpretačních perspektiv. Zajímavostí této přednášky bylo její „dvojazyčné“ provedení s využitím prezentační techniky.

Po úvodní přednášce byl zahájen dopolední blok prvního dne konference. Byl společný pro všechny účastníky a skládal se z příspěvků I. Loučkové, D. Hellera a týmu Neusar - Mareš. První z těchto příspěvků byl věnován paradigmatu „prožívání - vědění - jednání“, druhý fázím transformace kvalitativních dat a třetí se zabýval konkrétním výzkumem pojetí kvality života u dětí ve věku 8-11 let. Všechny tyto příspěvky byly pojaty tak, aby publikum zaujaly a všechny si po prezentaci autorů našly své diskutanty.

Odpolední část prvního dne programu byla rozložena do tří bloků konaných ve dvou sekcích. V nich mělo zaznít celkem patnáct příspěvků, avšak jejich skutečný počet byl nižší, neboť někteří účastníci se nedostavili. Večer se rovněž konaly dvě pracovní dílny (Vzlety a pády publikování výsledků kvalitativních analýz, aneb každý začátek je těžký M. Miovkého a Formální a obsahová analýza Scénotestu P. Humpolíčka). V důsledku více souběžných akcí a z toho vyplývajícího štěpení programu si ale ne všechny uvedené aktivity našly dostatek posluchačů. Večerní program byl tvořen soukromým divadelním představením „Slavík k večeři“ a rautem v prostorách studentského klubu.

Druhý den konference byl opět rozdělen do tří bloků a dvou sekcí s celkovým plánovaným počtem dvaceti příspěvků s mezinárodní účastí. Tématické rozpětí těchto příspěvků bylo velmi široké od hledání kritérií kvalitativního výzkumu (Švaříček R., Šed'ová K.), přes Sémantiku klíčových slov (Půlpán Z.), otázku narativního a paradigmatického modusu v kvalitativním výzkumu (Chrz, V.) po prezentace reálných výzkumných snah (Kvalita života a úřady práce: Surynek A., Autenticita manažera: Nuslauerová P.). Program zcela zaplnil dostupný čas, avšak přesto se podařilo zakončit poslední příspěvek mírně před plánovanou dobou.

V čase slavnostního zakončení konference se mezi zbývajících účastníky strhla diskuze k její současné i další podobě a možnostem. Bylo patrné, že některým z přítomných málo vyhovovala organizace setkání a zejména pak řazení jednotlivých příspěvků, dělení konference do sekcí a podobně. Ačkoliv by se toto odbočení od plánů dalo kvalifikovat jako selhání organizace, pořadatelům i zúčastněným přineslo více, než by dokázala pouhá toporná ceremonie.

Po stránce pořadatelské byla konference zajištěna standardním způsobem, který odpovídal počtu účastníků a místu konání. Kromě programu ústních příspěvků měla také posterovou sekci složenou z celkem tří příspěvků. Setkání hodnotím jako zdařilé přes výtky zejména organizačního charakteru a přes subjektivní dojem, že kvalita příspěvků nebyla příliš homogenní zejména v ose teoretické statě – zprávy z výzkumů. Bližší informace o konferenci i o dalších plánovaných ročnících lze najít na webové adrese www.adiktologie.cz.

Vojtěch Bednář

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA - ANDRAGOGICA 2007

Editor: Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D.
Výkonný redaktor: prof. PhDr. Ladislav Daniel, Ph.D.
Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová
Technická redaktorka: Ivana Perůtková

Tato publikace neprošla ve vydavatelství jazykovou korekturou
Za jazykovou a věcnou správnost odpovídají autoři jednotlivých studií

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2007

1. vydání

ISBN 978-80-244-1849-0
ISSN 1803-0246